

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA
SOCIO-OECONOMICA

29
2017

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

A c t a Universitatis Lodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA
SOCIO-OECONOMICA

29
2017

STUDIA REGIONALNE 2

pod redakcją
Łukasza Musiaki

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2017

REDAKCJA CZASOPISMA
„FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA”

Marcin Wójcik (redaktor), *Marek Barwiński* (z-ca redaktora)
Iwona Jażdżewska (z-ca redaktora), *Lukasz Musiaka* (sekretarz)
Bartosz Bartosiewicz (członek redakcji), *Anna Janiszewska* (członek redakcji)
Stanisław Mordwa (członek redakcji), *Ewa Szafrńska* (członek redakcji)

RADA REDAKCYJNA

Tadeusz Marszał – Uniwersytet Łódzki, *Andrzej Matczak* – Uniwersytet Łódzki
Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz – Uniwersytet Łódzki, *Marek Sobczyński* – Uniwersytet Łódzki
Andrzej Suliborski – Uniwersytet Łódzki, *Tomasz Kaczmarek* – Uniwersytet Adama Mickiewicza
w Poznaniu, *Remus Anghel* – Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj
(Rumunia), *Annegret Haase* – Centrum Badań Środowiska im. H. von Helmholtza, Lipsk (Niemcy)
Rene Matlovič – Uniwersytet w Preszowie (Słowacja), *Bohdan Posatskyy* – Politechnika Lwowska
(Ukraina), *Tadeusz Siwek* – Uniwersytet Ostrawski (Czechy), *Sokol Axhemi* – Uniwersytet w Tiranie
(Albania), *Vladimir Székely* – Słowacka Akademia Nauk, Bratysława (Słowacja)
Alessandro Vitale – Uniwersytet Bicoca, Mediolan (Włochy)

ZESPÓŁ WSPOMAGAJĄCY W ZAKRESIE GIS I NOWYCH TECHNOLOGII

Karolina Dmochowska-Dudek, *Lukasz Lechowski*

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

KOREKTA I SKŁAD KOMPUTEROWY

Aleksandra Retkiewicz

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Publikacja recenzowana w systemie *double blind review*

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Wydział Nauk Geograficznych

© Copyright by Authors, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08423.17.0.Z

Ark. druk. 7,625

ISSN 1508-1117
e-ISSN 2353-4826

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Andrzej Suliborski, Anita Kulawiak

TRANSFORMACJA PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH SARNÓW I BEŁDÓW W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM W PRYWATNE PRZEDSIĘBIORSTWA KONSEKWENCJE SPOŁECZNE

Zarys treści

Lata 90. ubiegłego wieku były okresem znacznych przemian w polskiej gospodarce. Objęły one także polskie rolnictwo, w którym zlikwidowano funkcjonujące przez ponad 40 lat PGR-y, a w ich miejsce utworzono nowe podmioty prywatne, działające na zupełnie nowych, nieznanych wcześniej zasadach. Wraz z tym, niemal z dnia na dzień, zasadniczo zmieniło się życie tysięcy ludzi, dla których PGR-y były nie tylko miejscem codziennej pracy, ale nierzadko także miejscem i sensem życia, wyznaczającym jego codzienny rytm. Artykuł podejmuje próbę wyjaśnienia procesu upadku i przejścia dwóch byłych PGR-ów – Bełdowa i Sarnowa, położonych w województwie łódzkim, w prywatne przedsiębiorstwa rolne oraz ukazania najważniejszych skutków społecznych tego procesu. W szczególności w tekście skupiono się na trzech problemach: charakterystyce i roli PGR-ów Sarnów i Bełdów w środowisku lokalnym, procesie ich przejścia w prywatne gospodarstwa rolne oraz społecznych skutkach procesu zmiany.

Słowa kluczowe Państwowe Gospodarstwo Rolne, transformacja społeczno-gospodarcza, obszary wiejskie.

1. Wprowadzenie

W 1989 roku rozpoczął się w Polsce proces transformacji systemowej. Wprowadzenie nowych, liberalnych regulacji makroekonomicznych przyniosło szereg zmian, które objęły także polskie rolnictwo. Nastąpiła całkowita likwidacja rolnictwa państwowego, które jako tzw. Państwowe Gospodarstwa Rolne przez ponad 40 lat spełniały szereg ważnych funkcji gospodarczych i społeczno-politycznych,

stając się trwałym elementem krajobrazu wielu wsi, zwłaszcza w Polsce zachodniej i północnej. W latach 1986–1990, a więc u progu zmian, należało do nich około 19% krajowych użytków rolnych, a sektor ten wytwarzał 18% produkcji globalnej rolnictwa, ponad 18% produkcji końcowej brutto oraz 21% produkcji towarowej (Zgliński 1997: 5). Państwowe Gospodarstwa Rolne odgrywały przede wszystkim znaczącą rolę w produkcji: roślin oleistych, zbóż, ziemniaków, mięsa i mleka oraz kwalifikowanych i zarodowych nasion hodowlanych. W wielu przypadkach przyczyniały się do rozwoju mieszkalnictwa i infrastruktury społecznej na wsi, takiej jak: przychodnie zdrowia, klubokawiarnie, sklepy, a także technicznej, np. drogi lokalne, stacje paliw itp. PGR-y dawały miejsca pracy ludności bezrolnej lub małorolnej i słabo wykształconej z okolicznych wsi, a także organizowały proste formy życia kulturalnego. Były one jedynymi ośrodkami aktywności społecznej, zarówno w odniesieniu do społeczności pegeerowskiej, jak i okolicznej ludności wiejskiej (Czyżewski, Grzelak, Jankowiak 2001; Czapiewska 2012). Spełniały także ważną funkcję jako narzędzie oddziaływania społeczno-politycznego, którego zadaniem była zmiana mentalności ludności – z chłopskiej w robotniczą. Decyzja o likwidacji PGR-ów, mocno już zakorzenionych w społecznościach lokalnych i gospodarce, niedopuszczająca z powodów doktrynalno-politycznych zmian na drodze ewolucyjnej, miała w zdecydowanej większości konsekwencje negatywne (Psyk-Piotrowska 1998; Zgliński 1997, 2003). Likwidacja rolnictwa uspołecznionego pod względem prawnym przebiegała w różny sposób, a sam proces przekształceń własnościowych był zdeterminowany wieloma czynnikami ekonomicznymi, społecznymi i politycznymi oraz zależał od regionu – położenia geograficznego gospodarstw. Wymierne skutki przemian restrukturyzacyjno-własnościowych w rolnictwie uspołecznionym były zatem różne, w różnych miejscach Polski. Najczęściej jednak, szczególnie w tym początkowym okresie, jej efektem, był „krajobraz po bitwie”, czyli tysięczna armia bezrobotnych, niewykorzystane i ulegające dewastacji budynki, w zdecydowanej większości podlegające tymczasowemu zarządowi bez realnego pomysłu na ich trwałe zagospodarowanie oraz olbrzymie zadłużenie przekraczające wartość majątku obrotowego i znaczne zmniejszenie produkcji rolnej. Ekonomisci są w większości zgodni co do tego, że trudno jest obliczyć straty, jakie poniosła Polska w wyniku decyzji o prywatyzacji sektora rolnictwa państwowego i społecznych form jej realizacji, a także mających często charakter korupcyjny. Obok strat wyrażających się spadkiem i ograniczeniem produkcji, dewastacją mienia, koniecznością zwiększania importu zbóż, mięsa i roślin oleistych oraz niewykorzystaniem wówczas limitów eksportowych do UE, doszły trudno mierzalne skutki społeczne wywołane bezrobociem, zubożeniem i dezintegracją załóg pracowniczych oraz ograniczenia infrastruktury kulturalno-oświatowej wielu gmin (Zgliński 1997: 10).

Konsekwencje upadku PGR-ów najdotkliwiej dotknęły tereny położone w Polsce północnej i zachodniej, gdzie liczba tych gospodarstw, uwarunkowana przeszłością historyczną tych ziem, była największa w Polsce – już w 1946 roku obszary te skupiały 75% ich ogólnej liczby (Czapiewska 2012: 15). Na obszarach tych restrukturyzacja i prywatyzacja gospodarstw państwowych w największym stopniu wpłynęła na sytuację ekonomiczną i społeczną ludności. Spowodowała ona drastyczne obniżenie poziomu warunków życia mieszkańców przez brak dochodów z powodu utraty pracy oraz ograniczenie dostępności podstawowych dóbr i usług.

Po zmianach ustrojowych tylko niewiele byłych gospodarstw państwowych odniosło sukces gospodarczy. Tereny gdzie dominowały dawniej PGR-y, mimo upływu już ponad ćwierci wieku, zalicza się w większości do obszarów regresji społeczno-ekonomicznej.

Problemy zmian własnościowych, organizacyjnych, społecznych i przestrzennych oraz ich skutki, które dokonały się na obszarach wiejskich wywołanych likwidacją PGR-ów, są szeroko omawiane w literaturze przedmiotu. Badacze obszarów wiejskich, gdzie dokonały się te zmiany, podejmują różne wątki problemowe. Są one poświęcone zarówno funkcjonowaniu, organizacji i zróżnicowaniu przestrzennemu PGR-ów jeszcze w czasach Polski Ludowej, jak i przyczynom i konsekwencjom ich upadku w okresie transformacji systemowej. Wśród prac reprezentujących pierwszą grupę, na szczególną uwagę zasługują przede wszystkim opracowania o charakterze monograficznym autorstwa R. Cholewy i T. Ostrowskiego (1976), w której przedstawiono rozwój organizacyjno-ekonomiczny PGR-ów oraz E. Dramowicz (1986) opisującej przestrzenne zróżnicowanie PGR-ów w Polsce, a także prace K. Gawłowskiego (1985, 1998) dotyczące zarówno etapów kształtowania i rozwoju tego sektora w Polsce, jak i nakreślające jego funkcje (rola) i zmiany w okresie gospodarki centralnie planowanej.

Problematykę przemian Państwowych Gospodarstw Rolnych już w nowych warunkach ustrojowych podejmowali badacze reprezentujący różne dziedziny naukowe, w tym najczęściej geografowie, ekonomiści i socjologowie. Przedstawiciele dwóch pierwszych dyscyplin poświęcili najwięcej uwagi szeroko rozumianym przemianom własnościowym rolnictwa państwowego, analizując ten problem pod kątem kierunków i skali zmian oraz ich uwarunkowań i barier (Jacyzyn 1992; Lewandowski 1992; Górecki 1993; Wilkin 1994; Rydz 1995; Runowski 1996; Zgliński 1997; Głębocki 1998; Kaczmarek 1999), a także oceny działań Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w kontekście uzyskiwanych przez PGR-y wyników ekonomicznych (Ziętara 1992; Kołodziej 1994, 1997; Bryl, Deryło 1998; Zapotoczna 2005). Ponadto, w literaturze przedmiotu wiele prac poświęconych jest: kierunkom rozwoju i efektywności przedsiębiorstw powstałych na bazie dawnych PGR-ów (Guzewicz 1997; Zgliński 2003, 2004), a także wpływie przekształceń restrukturyzacyjno-własnościowych PGR-ów na

zagospodarowanie wsi i przestrzeń rolniczą (Runowski 1996, 1997; Wilkin 1997; Rydz 1999; Rudnicki 2001). Z kolei w naukach społecznych, głównie w socjologii, Państwowe Gospodarstwa Rolne analizowano przede wszystkim pod kątem konsekwencji społecznych, jakie generowały ich przekształcenia, w tym najwięcej uwagi poświęcając: zmianom warunków życia na obszarach byłych PGR-ów (Czyszkievicz 1993; Berndt-Kostyrzewska 1999; Kaczmarek 1999; Jackowska 2002), pauperyzacji i marginalizacji środowisk popegeerowskich (Psyk-Piotrowska 1998; Tarkowska 1998, 2000; Hałamska 1999, 2001; Organiściak-Krzykowska 2001; Błąd 2004) oraz ich aktywizacji i przedsiębiorczości (Psyk-Piotrowska 1996, 2001; Fedyszak-Radziejowska 1997; Brożek, Suszyński 1999; Czapka 2001; Kisiel, Marks-Bielska 2003; Czapiewska 2005). Ponadto, obok wspomnianych, podejmowano także problematykę kierunków przemian i warunków prywatyzacji rolnictwa uspołecznionego w Polsce na tle innych krajów postsocjalistycznych (Głębocki 1998; Kaczmarek, Kaczmarek 1998; Grykień 2004).

W ostatnim czasie liczba publikacji poświęconych dawnym obszarom PGR-owskiemu wyraźnie spadła, co z jednej strony wynikać może z wyczerpania się problematyki badawczej w ujęciu makroskalowym, z drugiej wiąże się z trudnościami podejmowania badań o charakterze mikro. W tym pierwszym ujęciu wydaje się, że brakuje prac poświęconych na przykład organizacji i funkcjonowaniu dawnych gospodarstw państwowych w warunkach rynku unii europejskiej. Podejmowanie badań mikroskalowych (*case study*) jest z kolei ograniczone możliwościami dotarcia do wiarygodnych źródeł informacji. Dokumentacja dotycząca funkcjonowania dawnych PGR-ów została zniszczona lub przejęta przez nowych właścicieli, którzy niechętnie udzielają informacji o kulisach przemian organizacyjno-własnościowych gospodarstw oraz ich dzisiejszemu funkcjonowaniu.

Problem funkcjonowania PGR-ów w końcowym okresie istnienia PRL oraz przyczyny i mechanizmy destrukcji przestrzenno-organizacyjnej prowadzącej do ich upadku oraz przejmowania przez nowych właścicieli, a także skutki tych procesów dla istnienia społeczności lokalnych, mogą zostać dogłębnie wyjaśnione i zrozumiałe tylko przez badania mikroskalowe. Badania tego typu są ważne ze względu na powiększenie ogólnego zasobu informacji o procesie, jak i z powodu możliwości wykrycia prawdziwych mechanizmów dokonujących się przekształceń. Analiza poszczególnych przypadków dotycząca konkretnych warunków lokalnych może pozwolić na odkrycie i zrozumienie odmienności ścieżek przejścia gospodarstw w inną rzeczywistość oraz wyjaśnić realne skutki społeczne, ekonomiczne, przestrzenne i inne, procesu zmiany. W konsekwencji badania takie przyczynią się do poznania i wyjaśnienia zróżnicowania realizacji procesów zmian w makroskali.

Artykuł podejmuje próbę wyjaśnienia procesu upadku i przejścia dwóch byłych PGR-ów – Beldowa i Sarnowa, położonych w województwie łódzkim, w prywatne przedsiębiorstwa rolne oraz ukazania najważniejszych skutków społecznych tego

procesu. Badane gospodarstwa zlokalizowane są w odległości 20–30 km od Łodzi, w dalszej strefie jej aglomeracji. W tekście skupiono się na trzech problemach:

- charakterystyce i roli PGR-ów Sarnów i Bełdów w środowisku lokalnym,
- procesie ich przejścia w prywatne gospodarstwa rolne,
- społecznych skutkach procesu zmiany.

Zakres tematyczny artykułu wymagał odwołania się do wielu źródeł informacji oraz zastosowania różnych metod badawczych. Skorzystano przede wszystkim z pierwotnych źródeł informacji, które pozyskano stosując tzw. techniki „twarde” – wywiady kwestionariuszowe, jak i „miękkie” – czyli wywiady swobodne. Ich celem było uzyskanie informacji na temat konsekwencji społecznych, jakie poniosły Państwowe Gospodarstwa Rolne w wyniku ich transformacji w gospodarstwa prywatne. Stąd zawarte w ankiecie pytania odnosiły się przede wszystkim do ich obecnej sytuacji na rynku pracy, możliwości odnalezienia się w nowej sytuacji społeczno-gospodarczej, relacji sąsiedzkich na wsi, społecznego odbioru przyczyn upadku ich dawnego miejsca pracy oraz skutków jego likwidacji. Wywiady kwestionariuszowe przeprowadzono na przełomie lat 2014 i 2015 z losowo wybranymi pracownikami i mieszkańcami wsi (sołectw) PGR-owskich Sarnów i Bełdów. W sumie przebadano 150 osób, co stanowiło 24% ogółu ludności sołectw, z czego 34% stanowili pracownicy dawnych PGR-ów, a blisko 15% członkowie ich rodzin. W badanej populacji dominowali mężczyźni (blisko 59%), w średnim wieku (40–60 lat – 65%), nisko wykwalifikowani. Wywiady swobodne przeprowadzono natomiast z byłymi kierownikami PGR-ów Sarnów i Bełdów oraz z dawnymi pracownikami administracji, w tym trzy osoby reprezentowały PGR Bełdów, a cztery PGR Sarnów.

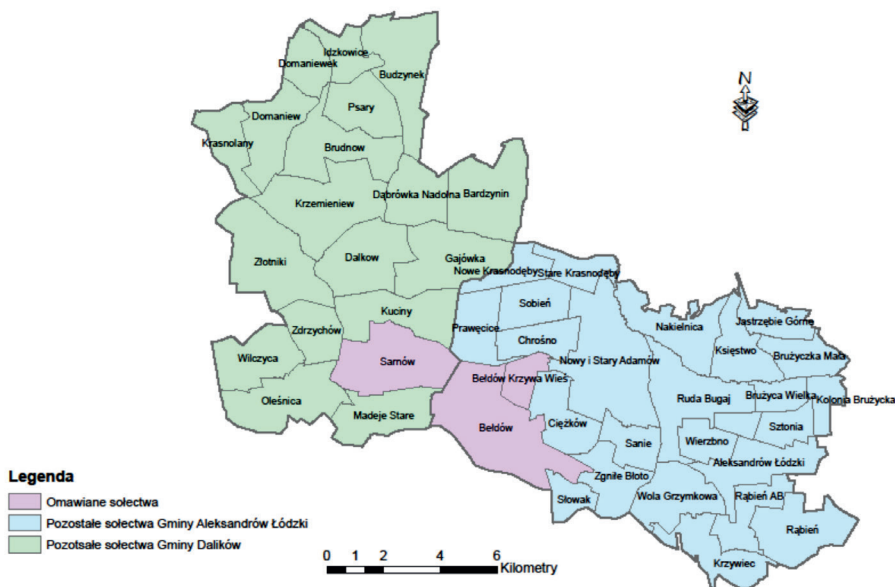
Istotne znaczenie dla zrozumienia i opisanego problemów odegrały własne obserwacje terenowe, kwerenda w lokalnych urzędach gminy (Urząd Gminy w Aleksandrowie Łódzkim i Dalikowie) oraz znajomość literatury przedmiotu.

2. Geneza, działalność oraz znaczenie w środowisku lokalnym byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych Bełdów i Sarnów

2.1. Położenie

Gospodarstwa Bełdów oraz Sarnów są położone w centralnej Polsce, na terenie województwa łódzkiego, w sołectwach o tych samych nazwach. Bełdów należy do powiatu zgierskiego i gminy Aleksandrów Łódzki, natomiast Sarnów do powiatu poddębickiego i gminy Dalików. Gospodarstwa położone są w niedalekiej odległości od stolicy województwa – Łodzi oraz innych większych miast środkowej części województwa łódzkiego. Z Bełdowa jest 10 km do Aleksandrowa Łódzkiego, 20 km do Poddębic i 25 km do Łodzi. Sarnów natomiast położony jest w odległości 16 km od Poddębic i Aleksandrowa Łódzkiego oraz 30 km od

Łodzi (ryc. 1). Dostępność komunikacyjna sołectw jest podobna i wynika z typowego dla obszarów wiejskich poziomu rozwoju sieci dróg o charakterze lokalnym – gminnym i powiatowym. Przez teren obu wsi przechodzą drogi powiatowe – przez Bełdów droga nr 1134 E (Łódź–Rąbień–Wola Grzymkowa–Bełdów–Jastrzębiec), a przez Sarnów droga nr 3706 E (Nowa Wieś–Brudnow–Dalików–Kuciny–Kwiatkowice–Łask) oraz droga nr 3119 E i inne drogi gminne łączące miejscowości należące do gmin Aleksandrów Łódzki i Dalików. Do drogi krajowej nr 72 relacji Rawa Mazowiecka–Konin, z Bełdowa jest o około 3 km, a z Sarnowa około 1,5 km. Po drodze tej na trasie Uniejów–Poddębice–Łódź kursują, najlepiej dostępne dla mieszkańców sołectw, autobusy transportu publicznego prowadzone przez dwie firmy przewoźowe.

Ryc. 1. Położenie sołectw Bełdów i Sarnów na tle gmin Aleksandrów Łódzki i Dalików

Źródło: opracowanie własne

2.2. Geneza Państwowych Gospodarstw Rolnych Bełdów i Sarnów

PGR-y Bełdów i Sarnów założono na terenach dawnych wsi prywatnych o długiej i interesującej historii, której początki sięgają jeszcze czasów średniowiecznych. Obie wsie założone zostały przez znane w tamtym czasie rody szlacheckie Bełdowskich i Sarnowskich, od nazwisk których wywodzą się ich nazwy.

Wieś Bełdów jest jedną z najstarszych miejscowości w gminie Aleksandrów Łódzki. Pierwsza wzmianka pisana o wsi pochodzi z 1386 roku. W 1416 roku

wzniesiono tutaj drewniany kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych, którego konsekracji dokonał arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Trąba. W XVII wieku (1687) na terenie wsi istniał już browar, ale największy rozkwit miejscowości nastąpił dopiero w XIX wieku. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880–1914) podaje, że w 1827 roku Bełdów liczył 27 domostw i 373 mieszkańców. Dobra bełdowskie przechodzą w ręce rodziny Wężyków w drugiej połowie XVIII wieku. Na terenie wsi znajdował się wówczas drewniany dworek szlachecki należący jeszcze do dawnych właścicieli. W końcu XIX wieku został on zastąpiony nową, ceglana budowla w stylu włoskiego renesansu otoczona parkiem w stylu angielskim. W pobliżu dworu właściciele wzniesli również zespół budynków folwarcznych, a dawny browar zmienili na gorzelnię. Bełdów był w tym czasie dość dobrze rozwiniętą miejscowością, o czym świadczy istnienie trzech młynów, tartaku, destylarni wódek słodkich oraz trzech szkół elementarnych jednoklasowych. W okresie międzywojennym wieś stała się siedzibą gminy, w której funkcjonował urząd gminy oraz sąd gminny, aż do 1954 roku. Właścicielem całych dobrze prosperujących dóbr, które liczyły 1 025 ha był wówczas Władysław Wężyk. W 1949 roku cały majątek ziemski Bełdowa, na mocy *Zarządzenia ministra rolnictwa i reform rolnych z 25 III 1949 r.*, został przejęty przez Skarb Państwa. W miejscu dawnego majątku utworzono Państwowe Gospodarstwo Rolne administrowane przez inny PGR położony w sąsiedniej Nakielnicy, a dwór szlachecki przerobiono na budynek mieszkalny.

Pierwsza, pisemna wzmianka o wsi Sarnów pochodzi z 1386 roku, ale jej początki sięgają zapewne dwóch wieków wcześniej i wiążą się z osobą kanonika o imieniu Sarnota, który jeszcze w 1136 roku uzyskał od Księżnej Marii Szwabskiej – ówczesnej właścicielki tych ziem, dwa pola o powierzchni 1 800 mórg. Rodzina założona przez kanonika dała początek rodowi Sarnowskich herbu Jastrzębiec, którzy byli właścicielami wsi do końca XVII wieku. Po śmierci męskich potomków rodu Sarnowskich cały majątek przeszedł na własność rodu Szotowskich. W XIX wieku wieś liczyła 21 domów zamieszkałych przez 295 mieszkańców. Dobra Sarnowskie składały się z folwarku Sarnów o powierzchni 1 201 mórg oraz młynu wodnego na rzece Bełdówce. Ważnym wydarzeniem w dziejach majątku było jego odkupienie w 1901 roku przez Józefa Karola Jana Stegmana. Nowy właściciel założył system stawów hodowlanych, które na długie lata wyznaczyły główny kierunek rozwoju gospodarczego wsi. Ponadto, wybudował murowany dwór i utworzył park, który zachował się do dzisiaj. W latach 30. XX wieku w wyniku ustanowionej wcześniej reformy rolnej (Dz.U. RP., 1926, nr 1, poz. 1), nieruchomości ziemskie Sarnowa liczące 90 ha zostały przeznaczone na parcelację i sprzedane. Po zakończeniu II wojny światowej majątek ten w zdecydowanej większości przeszedł także na własność Skarbu Państwa i utworzono w nim Państwowe Gospodarstwo Rolne podległe pod PGR w Górze Bałdrzychowskiej. Niewielką jego część przeznaczono na uwłaszczenie miejscowych chłopów.

Wprowadzenie reformy rolnej w 1946 roku spowodowało, że w miejsce dawnych majątków Sarnów i Bełdów powstało jedno przedsiębiorstwo rolne z siedzibą w Sarnowie. Nieco później, w wyniku reorganizacji jednostek państwowej gospodarki rolnej, polegającej na tworzeniu przedsiębiorstw wielozakładowych, doszło do jego podziału na dwa odrębne zakłady rolne – PGR Bełdów, który podporządkowano organizacyjnie PGR-owi Nakielnica oraz PGR Sarnów, który wszedł w skład PGR-u w Górze Bałdrzychowskiej.

2.3. Działalność Państwowych Gospodarstw Rolnych – Bełdów i Sarnów

Państwowe Gospodarstwo Rolne w Bełdowie było jednym z trzech zakładów tworzących PGR Nakielnica. Według informacji uzyskanych od mieszkańców Bełdowa¹, PGR liczył 350 ha, co stanowiło 38% ogółu użytków wchodzących w skład tego całego przedsiębiorstwa rolnego (905,1 ha). W strukturze użytków należących do Bełdowa dominowały grunty orne, na które przypadało 55% powierzchni oraz stawy (43%). Pozostałe tereny zajęte były przez lasy. Grunty orne reprezentowały w większości średnią klasę bonitacyjną (od III do IVa). Uprawiano na nich głównie: żyto, buraki pastewne, rzepak, rzadziej ziemniaki oraz pszenicę. Drugim kierunkiem działalności tego PGR-u była hodowla bydła, przede wszystkim krów mlecznych oraz związana z nią produkcja mleka. W zakładzie działała również gorzelnia, do której trafiała większość produkcji zbóż (głównie żyto).

PGR Sarnów był największym zakładem wchodzącym w skład wielozakładowego PGR-u Góra Bałdrzychowska i składał się z dwóch obiektów: Sarnowa i Dzierżanowa. Jego łączna powierzchnia wynosiła 811 ha, co stanowiło 44,3% ogółu gruntów należących do PGR-u Góra Bałdrzychowska (1 831,7ha). W strukturze użytków rolnych Sarnowa dominowały grunty orne (51%) o przewadze gleb III i V klasy bonitacyjnej oraz łąki i pastwiska (21%). Uprawiano głównie: buraki cukrowe, jęczmień, rzepak, pszenicę, ziemniaki, żyto i łubin. Znaczna część plonów trafiała do gorzelnii w Prusinowicach, a pozostałe przeznaczano na karmę dla ryb (np. jęczmień 100–150 t na rok). Obok uprawy roślin, najważniejszą sferą działalności PGR-u była hodowla ryb. Powierzchnia stawów hodowlanych zajmowała aż 23% obszaru należącego do Sarnowa. Łącznie istniało 18 stawów hodowlanych, z których rok rocznie odławiano od 125 do 130 ton ryb przeznaczonych na sprzedaż. W latach 70. i 80. zakład słynął z tej formy działalności nie tylko w okolicy, ale także w całej Polsce Środkowej. W zakładzie prowadzono również chów bydła, głównie krów mlecznych, pozyskując z jednej krowy około 3 600 litrów mleka na rok. W opinii byłego kierownika zakładu, PGR Sarnów do końca jego istnienia nie był zadłużony i przynosił dochody.

¹ Podczas likwidacji PGR Nakielnica nie zarchiwizowano danych dotyczących PGR-u w Bełdowie.

2.4. Rola Państwowych Gospodarstw Rolnych Bełdów i Sarnów w środowisku lokalnym

Opisywane Państwowe Gospodarstwa Rolne miały, przez cały okres gospodarki centralnie planowanej, znaczący wpływ na gospodarkę lokalną. Wpływ ten najogólniej określają funkcje PGR-ów ustalone już w latach 50. XX wieku, a mianowicie: miały one stanowić „socjalistyczną bazę w rolnictwie” służącą zaopatrzeniu w żywność rosnącej liczebnie ludności nierolniczej, być pomocne gospodarstwom chłopskim, umożliwiając im zaopatrzenie w kwalifikowany materiał siewny i zwierzęta zarodowe oraz prowadzić oświatę rolniczą, a także stanowić dla gospodarstw indywidualnych „wzór wielkiej, socjalistycznej, maszynowej gospodarki”, a tym samym wpływać na proces wchodzenia chłopów biednych i średniorolnych na drogę gospodarki zespołowej” (Psyk-Piotrowska 2004: 113). Innymi słowy miały one z jednej strony wytwarzać produkty rolne do zaspokojenia popytu wewnętrznego kraju, z drugiej natomiast wspomagać przebudowę ustroju społeczno-gospodarczego wsi, w tym szczególnie poprzez znaczny udział w rozwoju rolniczej produkcji towarowej. Gospodarstwa państwowe miały także kreować postęp biologiczno-technologiczny oraz rozwijać infrastrukturę techniczną i społeczną na wsi. Rozwój funkcji pozaprodukcyjnych PGR następował zwłaszcza od połowy lat 60. wraz z rozwijaną przez państwo polityką protekcjonistyczną rolnictwa uspołecznionego. Dzięki wprowadzeniu m.in. systemu premiowego (który był formą wynagrodzenia zmiennego, w zależności od wysokości plonów, rentowności itp.), znacznie wzrosła perspektywa poprawy sytuacji płacowej i życiowej pracowników, co wzmocniło PGR-y jako centra pracy dla ludności wiejskiej. Gospodarstwa państwowe realizowały politykę postępu technicznego, co wymagało specjalizacji zawodowej i stałego podnoszenia kwalifikacji pracowników (podobnie jak w zakładach przemysłowych), ponadto rozwijały one także funkcje oświatowe i kulturalne. W latach 60. podstawową placówką kulturalną w każdym PGR-ze była świetlica, później w latach 70. w wielu powstały już placówki kulturalno-rozrywkowe, takie jak: domy kultury, kluby i biblioteki. Rozwijano także system świadczeń socjalnych, takich jak: stołówki, przedszkola, wczasy pracownicze i kolonie dla dzieci, a także drobne usługi np. fryzjerskie czy pralnicze. W tym czasie na obszarach należących do PGR-ów rozwijał się także duży ruch budownictwa mieszkaniowego o standardzie i formie zbliżonych do budownictwa miejskiego (Psyk-Piotrowska 2004: 153).

PGR-y Bełdów i Sarnów, zgodnie z ogólnymi funkcjami jakie miały spełniać gospodarstwa państwowe, wpływały na życie społeczne i organizację przestrzeni lokalnej wsi. Zakłady te przede wszystkim produkowały żywność i dostarczały ją na rynek lokalny i krajowy. W istotny sposób kształtowały one wszystkie sfery życia mieszkańców wsi będąc dla nich przede wszystkim miejscem pracy i pod-

stawowych źródłem dochodów. PGR Sarnów zatrudniał średnio około 40 osób, a PGR Bełdów – 30, co może oznaczać, że odpowiednio życie około 160–200 i 120–150 mieszkańców wsi było zależne od tych miejsc pracy. Pracownikom, poza pensją, przysługiwały dodatkowe świadczenia w postaci 1,5 litra mleka na osobę dorosłą oraz 0,5 litra na dziecko dziennie. Mieli oni również przywilej indywidualnego użytkowania działki o wielkości około 5 arów przeznaczonej na uprawy przydomowe. Na przełomie lat 60. i 70. w obu wsiach wybudowano bloki mieszkalne, w Bełdowie – dwa, w Sarnowie – trzy oraz powstały klubokawiarnie, kluby sportowe i sklepy spożywcze, a w Bełdowie szkoła podstawowa. PGR-y stanowiły dla mieszkańców obu wsi centra ich życia społecznego; dawały zatrudnienie, kształtowały status ekonomiczny oraz zaspakajały potrzeby mieszkaniowe i kulturowe.

3. Upadek i prywatyzacja Państwowych Gospodarstw Rolnych Bełdów i Sarnów

3.1. Uwarunkowania przekształceń własnościowych Państwowych Gospodarstw Rolnych w Polsce

Przyczyny przekształceń własnościowych Państwowych Gospodarstw Rolnych w Polsce miały swoje główne źródło w zmianie ustroju gospodarczego państwa. Początek procesu umożliwiła już pierwsza *Ustawa z dnia 25 września 1981 roku o przedsiębiorstwach państwowych*². Dała ona podstawy prawne do likwidacji przedsiębiorstw z przyczyn ekonomicznych oraz prywatyzacji mienia przez sprzedaż lub wniesienie do spółki. Z tej możliwości, zdaniem ekonomistów, skorzystało jednak niewiele Państwowych Gospodarstw Rolnych. W nowych warunkach społeczno-gospodarczych i politycznych, podstawę do przekształceń organizacyjnych i własnościowych PGR stworzyła *Ustawa z dnia 13 lipca 1990 roku o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych*³. Ustawa, poza możliwością udostępniania osobom trzecim akcji lub udziałów w spółkach z wyłącznym udziałem skarbu państwa, powstałych z przekształcenia lub sprzedaży danego przedsiębiorstwa państwowego (prywatyzacja pośrednia), dopuszczała także prywatyzację bezpośrednią poprzez likwidację zakładów (Czyżewski, Grzelak, Jankowiak 2001: 41). Wspomniane akty prawne, z uwagi na niedostosowanie do specyfiki przedsiębiorstw rolnych, stanowiły ograniczoną przydatność w procesach ich restrukturyzacji. Wprowadzono zatem nowe regulacje, spośród których kluczowe znaczenie miała *Ustawa z dnia 19 października 1991 roku o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa*⁴ oraz powołanie z dniem 1 stycz-

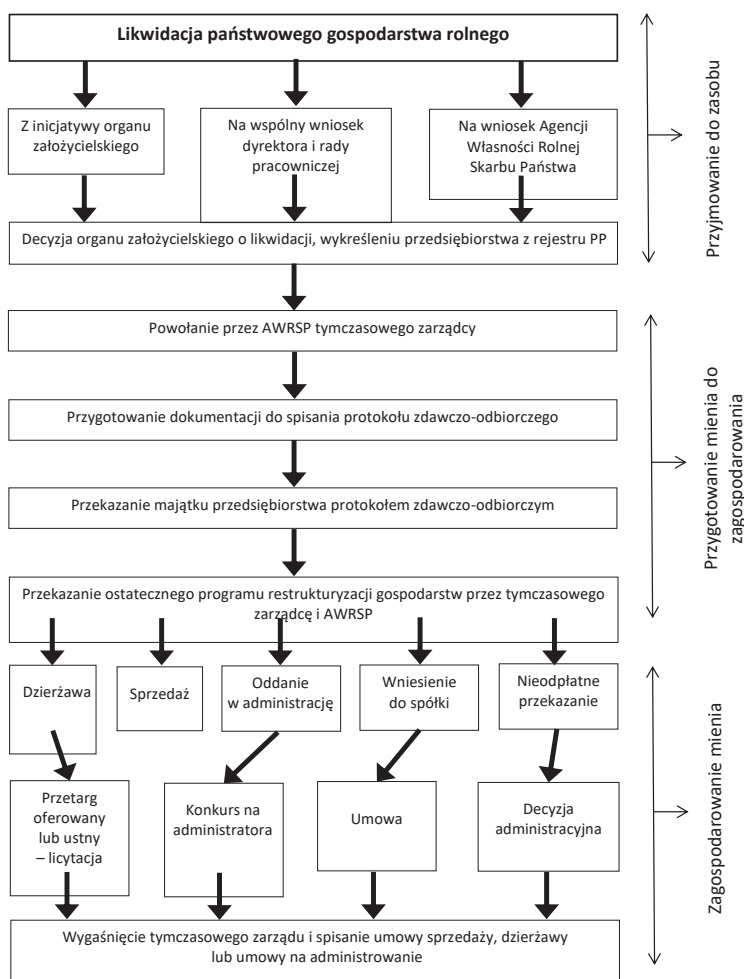
² Dz.U., 1981, nr 24, poz. 122.

³ Dz.U., 1990, nr 51, poz. 298.

⁴ Dz.U., 1991, nr 107, poz. 464.

nia 1992 roku Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, której to powierzono realizację przekształceń własnościowych w rolnictwie, a tym samym wyposażono ją w instrumenty umożliwiające restrukturyzację PGR-ów. Do jej zasobów przejmowano nieruchomości rolne znajdujące się w użytkowaniu lub faktycznym władaniu osób fizycznych, osób prawnych oraz innych jednostek organizacyjnych wchodzących w skład Państwowego Funduszu Ziemi, a ich zagospodarowanie mogło nastąpić poprzez: 1) sprzedaż, 2) oddanie na czas oznaczony do odpłatnego korzystania osobom prawnym lub fizycznym (dzierżawa), 3) wniesienie do spółki oraz 4) administrowanie (ryc. 2).

Ryc. 2. Schemat (model) przekształceń własnościowych rolnictwa uspołecznionego po 1990 roku

Źródło: G. Czapiewska (2012)

Różnorodność zastosowanych wówczas rozwiązań i rodzaju podmiotów uczestniczących w procesie prywatyzacji, teoretycznie stwarzała podstawy racjonalnego i w miarę szybkiego zakończenia transformacji państwowego sektora rolnictwa. W rzeczywistości realizacja tego procesu napotkała jednak wiele trudności, w efekcie czego nie spełniła pokładanych w niej oczekiwań poprawy sytuacji w gospodarce rolnej państwa. Z perspektywy czasu można nawet stwierdzić, że jedynie wzmogła i wywołała szereg negatywnych konsekwencji społecznych i gospodarczych, z którymi środowiska wiejskie nierzadko borykają się do dzisiaj. W tym przypadku prawdziwe okazało się zatem stwierdzenie, że same przepisy prawne nie zapewnią prawidłowości procesu przekształceń ani automatycznej poprawy sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstw i mieszkańców. Równie ważne są determinanty w skali makro, które w ocenie wielu ekonomistów, w tym czasie nie nadążały za ówczesną rzeczywistością gospodarczą państwa (Dzun 1991; Zgliński 1997; Czyżewski, Grzelak, Jankowiak 2001).

3.2. Mechanizm przekształceń własnościowych Państwowych Gospodarstw Rolnych

Przekształcenie omawianych PGR-ów w przedsiębiorstwa prywatne przebiegło zgodnie z kierunkiem narzuconym przez *ustawę o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa*.

W przypadku PGR Sarnów, wniosek z prośbą o przekazanie całego majątku przedsiębiorstwa do Zasobu AWRSP został złożony do wojewody sieradzkiego 20 listopada 1992 roku przez Zarządcę Komisarycznego PGR w Górze Bałdzychowskiej. Decyzję o likwidacji tego przedsiębiorstwa wydano 28.12.1992 r., natomiast ostatecznie przestało ono istnieć z dniem 30 marca 1993 roku.

W przypadku PGR Bełdów, wniosek o jego likwidację złożony został przez dyrektora PGR Nakielnica na wniosek Rady Pracowniczej PGR Bełdów. Definitywnie gospodarstwo przestało istnieć 19 kwietnia 1993 roku. W obu przypadkach zastosowano również najbardziej popularną wówczas formę rozdysponowania tych gruntów w formie umowy dzierżawnej. Przejęli je dawni pracownicy, w tym osoby piastujące w gospodarstwach funkcje kierownicze. Badane PGR-y przekształciły się w prywatne przedsiębiorstwa rolne o charakterze rodzinnym. Przeprowadzone badania nie dały pełnej odpowiedzi na pytanie, jak to się stało, że właśnie te, a nie inne osoby niemal z dnia na dzień z pracowników najemnych stały się pracodawcami władającymi dużymi majątkami rolnymi. Zarówno jeden, jak i drugi dzierżawca niechętnie opowiadali o kulisach przejęcia dawnego gospodarstwa państwowego. Można się jedynie domyślać, że nie było to proste, a szansę taką dostali przede wszystkim dzięki dawnym układom i znajomościom, a także własnej odwadze. Spośród byłych pracowników PGR-ów, szczególnie na

początku procesu transformacji, mało kto miał odwagę „przejsć na swoje” i podjąć wyzwanie prowadzenia samodzielnie przedsiębiorstwa. Większość pracowników od aktywnego działania wolała raczej przeczekać i skorzystać z oferowanych wówczas drobnych świadczeń (rekompensat) lub przejść na wcześniejszą emeryturę. Ówczesne przepisy nie preferowały spółek pracowniczych i nie tworzyły specjalnych przywilejów dla ich tworzenia przez pracowników PGR-ów.

Obecnie powstałe, w miejsce danych PGR-ów Sarnów i Bełdów, prywatne przedsiębiorstwa rolne utrzymują rolno-rybacki profil produkcyjny ukształtowany już wcześniej na dobrze zagospodarowanych stawach hodowlanych, stosunkowo żyznej glebie oraz przejętym sprzęcie rolniczym. Gospodarstwo w Sarnowie liczy obecnie 400 ha, z czego 170 ha zajmują stawy hodowlane, natomiast gospodarstwo w Bełdowie – 300 ha, z czego na stawy przypada 150 ha. Spośród dwóch gospodarstw, znacznie lepiej prosperuje dawny PGR Bełdów, którego dzierżawca wykorzystując walor bezpośredniego sąsiedztwa z dużą aglomeracją miejską, wykreował nową markę „Łowiska u Michasia”, która stała się rozpoznawalna dla wędkarzy. W Bełdowie prowadzona jest nadal hodowla wysokiej jakości karpia, a poza nim również amura, jesiotra, szczupaka, lina, okonia, karasia i suma. Poza hodowlą ryb i turystyką wędkarską prowadzona jest także hodowla bydła mięsnego, na mniejszą skalę koni i owiec oraz uprawa roślin, takich jak: kukurydza, jęczmień, rzepak i żyto. Plony w zdecydowanej większości przeznacza się na sprzedaż (60–70% zbiorów), a z pozostałej części wytwarza się paszę dla ryb. Dawniej właściciel tego gospodarstwa dzierżawił także gorzelnię, ale obecnie z uwagi na dużą konkurencję jest ona nieczynna.

Przedsiębiorstwo dzięki inicjatywie i zaangażowaniu dawnego dzierżawcy (obecnie jest on już właścicielem większości gruntów należących do dawnego PGR-u), daje stałą pracę 10 osobom oraz jest doinwestowane i dobrze utrzymane.

Dzierżawca dawnego PGR-u w Sarnowie skupił się na produkcji roślinnej, w tym głównie na uprawie żyta, pszenżyta oraz jęczmienia. Początkowo prowadził również hodowlę ryb i bydła mlecznego, w czym kontynuował dawne tradycje PGR-u, jednak konkurencja i względy ekonomiczne zmusiły go do zmiany profilu działalności. W efekcie stawy hodowlane, które kiedyś stanowiły wizytówkę Sarnowa oraz podstawowe źródło jego dochodów są obecnie bardzo zaniedbane i nie przynoszą żadnych zysków. Dla dawnych pracowników, którzy całe swoje życie zawodowe związali z hodowlą ryb, wycofanie się z tej działalności jest przyczyną krytyki obecnego właściciela, a nawet źródłem osobistej frustracji. Trudno jest im zrozumieć, że stawy, w których jeszcze do niedawna odławiano dużo ryb z przeznaczeniem na sprzedaż oraz, które przyciągały wędkarzy z odległych miejscowości w kraju są dzisiaj zarośnięte, zdewastowane i jak mówili „dosłownie świecą pustkami”. Przedsiębiorstwo aktualnie zatrudnia na stałe jedynie 4 osoby. Dzierżawca majątku w Sarnowie przyznaje, że jest świadomy

konieczności podjęcia wielu nowych inwestycji, ale ze względu na fakt, że wciąż jest tylko dzierżawcą dawnego majątku boi się ryzykować. Obawia się, że w sytuacji „wypowiedzenia mu umowy dzierżawy” i konieczności zwrotu tych gruntów nie odzyska zainwestowanych pieniędzy.

4. Skutki społeczne likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych Beldów i Sarnów

4.1. Znaczenie PGR-ów i konsekwencje ich upadku dla społeczności wiejskich

Restrukturyzacja i przekształcenia własnościowe w rolnictwie państwowym przyniosły ze sobą szereg skutków społecznych, które negatywnie wpłynęły na życie mieszkańców wsi popegeerowskich. Przez co najmniej 40 lat istnienia PGR-y mocno zakorzeniły się w wielu społecznościach lokalnych. Przez cały ten czas wyrosły co najmniej dwa pokolenia mieszkańców mentalnie ukształtowane przez pracę w tych gospodarstwach. W PGR-ach, które powstały w Polsce Środkowej, najczęściej w miejscu dawnych dworów i folwarków szlacheckich, ludność wsi odnalazła swoistą kontynuację relacji, jakie istniały między zagrodą chłopską a dworem. Dawne funkcje opiekuńcze dworu były w pewien sposób podtrzymywane przez PGR-y, co wynikało z założeń przebudowy socjalistycznej polskiej wsi. Gospodarstwa państwowe były przede wszystkim nośnikami trendów modernizacyjnych zarówno w produkcji rolniczej, jak i w kulturze. Dla budowy państwa socjalistycznego szczególnie ważne doktrynalnie były te drugie, które miały zmienić tradycyjne sposoby chłopskiego życia i myślenia na nowoczesne, upodobnione do cech życia klasy robotniczej w mieście.

Likwidacja rolnictwa państwowego sprawiła zarówno pogorszenie warunków bytu, jak i załamanie dotychczasowego sposobu życia ludności. PGR-y stanowiły najważniejszą część życia zawodowego, towarzyskiego i kulturalnego mieszkańców wsi, którzy byli przyzwyczajeni do systemu różnych udogodnień, przywilejów i korzyści wynikających z pracy. Zakłady te otaczały opieką pracowników i ich rodziny, bez względu na zajmowane stanowisko czy kwalifikacje. Oddziaływały one również na innych mieszkańców organizując ich życie społeczne i przestrzeń wsi, w której mieszkali, ze wszystkim pozytywnymi, ale także negatywnymi tego konsekwencjami. Pracownicy nie musieli zabiegać o miejsce pracy, a także przejawiać żadnej inicjatywy w rozwiązywaniu innych podstawowych problemów życiowych. PGR-y, obok pracy, zaspokajały potrzeby mieszkaniowe, zdrowotne, edukacyjno-opiekuńcze (przedszkola, żłobki), a także częściowo żywnościowe. Upadek rolnictwa państwowego sprawił, że środowiska popegeerowskie stały się w obliczu nieznanych dotąd wyzwań i problemów, takich jak: bezrobocie, rozpad egalitarnych więzi towarzyskich, indywidualna konieczność podejmowania różnych decyzji życiowych, bezradność wobec nowej sytuacji spowodowana trwa-

jącym od lat brakiem własnej aktywności zawodowej, uzależnienie od świadczeń socjalnych i pomocy społecznej, ubóstwo i bieda oraz pojawienie się patologii. Jak twierdzi E. Psyk-Piotrowska „Zjawiska patologiczne szybciej bowiem rozwijają się wśród biednych, bezrobotnych i niewykształconych rodzin” (2004: 256). Znacznemu pogorszeniu uległa także dostępność do podstawowych dóbr i usług, co wraz z narastającym ubóstwem, pogłębiło dystans cywilizacyjny między wsiami popegeerowskimi a innymi obszarami wiejskimi. Ludność tych wsi, którą w zdecydowanej większości tworzyły rodziny wielodzietne, została zmarginalizowana i w znakomitej większości wyłączona z korzyści zmian systemowych. Sytuację pogarszał również fakt, że mieszkańcy szybko kończyli swoją edukację, najczęściej na szkole podstawowej i od razu rozpoczynali pracę zarobkową w państwowym gospodarstwie rolnym, która stała się przez dziesiątki lat ich jedynym doświadczeniem zawodowym.

4.2. Rozpad społeczności Bełdowa i Sarnowa

Skutki społeczne transformacji własnościowej PGR-ów Bełdów i Sarnów były podobne do opisywanych w literaturze przedmiotu. Zamknięcie zakładów powodowało, że niemal z dnia na dzień ludzie, którzy dotychczas nie byli zmuszeni o nic zabiegać, zostali nagle pozostawieni sami sobie. Pracę straciło 70 osób, czyli niemal wszyscy zatrudnieni, tylko nieliczni odeszli na własną prośbę lub przeszli na emeryturę. Utrata zatrudnienia prowadziła nie tylko do gwałtownego zmniejszenia dochodów, ale także do pozbawienia rodzin deputedów żywnościowych. Niemal wszyscy respondenci mówili (98%), że wraz z likwidacją miejsca pracy nie zaoferowano im żadnej pomocy.

Agencja zabrała nam wszystko, maszyny, plony, zwierzęta, a nam pracownikom nie dali nic. Po prostu wszystko zamknęli nie przejmując się całymi rodzinami, które żyły dzięki istnieniu PGR-u. Gdzie tu sprawiedliwość?

Pracownicy mieli możliwość wykupienia zajmowanego przez siebie mieszkania po niższej cenie. Z przywileju tego skorzystało około połowy pracowników, pozostali zrezygnowali ze względu na brak pieniędzy. W obliczu utraty miejsca pracy, podstawowym problemem było znalezienie nowego źródła utrzymania rodzin. Rozpoczęcie nowej pracy dla wielu ankietowanych okazało się zadaniem przekraczającym ich możliwości. Aż 71% badanych z Bełdowa i 68% z Sarnowa podała, że mieli ogromne problemy z uzyskaniem pracy mimo, że obie miejscowości położone są blisko dużej aglomeracji. Przyczyną tych trudności były bardzo niskie kwalifikacje poszukujących pracy, które wcześniej wystarczały do zatrudnienia w PGR-ach, a także trwający w tym czasie ogromny kryzys gospodarczy jaki przeżywała aglomeracja łódzka, spowodowany upadkiem przemysłu lekkiego (głównie włókienniczego). W nowej rzeczywistości potrafiły się

odnaleźć tylko osoby nieliczne, które w czasie istnienia PGR-ów miały już wyższe kwalifikacje lub zajmowały stanowiska kierownicze. Ich pozycja w strukturach popegeerowskich oraz wcześniejsze wyższe dochody umożliwiły wzięcie udziału w procesie rozdysponowania przejętego przez AWRSP mienia, kupienia lub wzięcia w użytkowanie jakiejś części majątku popegeerowskiego (Łapińska-Tyszka, Perepeczko 2002; Psyk-Piotrowska 2004). Przypadek badanych gospodarstw w pełni potwierdza mechanizm przejmowania dóbr popegeerowskich. Respondenci wskazali tylko dwóch beneficjentów procesu prywatyzacji obu majątków państwowych, którymi są ich obecni dzierżawcy (właściciele), należący dawniej do grona kierowniczego prywatyzowanych PGR-ów.

W ocenie 70% ankietowanych, największą trudnością z jaką spotkali się mieszkańcy Sarnowa po likwidacji PGR-u był brak stałego dochodu finansowego, którego następstwem była bieda (66% respondentów). Jeden z ankietowanych stwierdził:

W domu nigdy się nie przelewało, ale w chwili upadku PGR-u znaleźliśmy się na granicy ubóstwa.

Zawiedzione nadzieje i dolegliwości związane z nową rzeczywistością wymusiły na mieszkańcach przyjęcie strategii przetrwania. Część z nich ograniczyła potrzeby i wydatki, inni zaczęli wyprzedawać rzeczy lub szukać wsparcia u rodziny oraz sięgać po pomoc instytucjonalną. Ta ostatnia była najbardziej popularna, gdyż aż 64% ankietowanych Sarnowa przyznało, że regularnie korzystało wówczas z pomocy społecznej. Pracownicy Urzędu Gminy w Dalikowie stwierdzili, że po zamknięciu Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Sarnowie wzrosła gwałtownie liczba osób korzystających ze wsparcia finansowego. Po upływie kilku lat sytuacja uległa nieznacznej poprawie (dzisiaj około 10–12 rodzin korzysta z tej pomocy), mimo tego są w Sarnowie rodziny, które już w drugim pokoleniu korzystają z opieki i wsparcia finansowego.

Losy dawnych pracowników PGR-u Beldów były nieco lepsze, ponieważ część z nich (10 osób) znalazła dość szybko ponowne zatrudnienie w sprywatyzowanym gospodarstwie rolno-rybackim powstałym w miejsce zakładu państwowego. Również w ocenie respondentów z Beldowa, najgorszym skutkiem likwidacji PGR-u był brak stałego dochodu finansowego (65,3%) oraz związana z tym bieda (68%). Podobnie jak w Sarnowie, mieszkańcy Beldowa zmuszeni byli również korzystać z pomocy opieki społecznej, do czego przyznaje się 56% ankietowanych. Dane Urzędu Gminy w Aleksandrowie Łódzkim wskazują, że po roku 1993 w Beldowie liczba rodzin korzystających ze wsparcia finansowego wzrosła znacząco. Skutkiem występowania we wsiach ubóstwa było rozpowszechnianie się zjawisk patologii społecznej, głównie alkoholizmu. Bezrobotni pieniądze zarobione przy pracach dorywczych, w większości przeznaczają na alkohol i papierosy. Na problemy patologii wskazało 50% ankietowanych z Sarnowa i 40% respon-

dentów z Bełdowa. Negatywne stereotypy funkcjonują do dziś wśród mieszkańców wsi sąsiadujących z Sarnowem. Ludzie mieszkający „w PGR-że” są postrzegani jako niegodni zaufania i pochodzący „z rodzin patologicznych”.

Blisko połowa z grupy badanych tak z obszaru Bełdowa, jak i Sarnowa stwierdziła, że likwidacja większości miejsc pracy i związana z tym szybko pogarszająca się sytuacja materialna rodzin popegeerowskich doprowadziła z jednej strony do zjawisk patologicznych, z drugiej zaś wymusiła dojazdy do pracy i konieczność zmiany dotychczasowego miejsca zamieszkania, głównie na obszar aglomeracji łódzkiej i Poddębic. Poza już wymienionymi skutkami zamknięcia PGR-ów Bełdów i Sarnów, doszło do marginalizacji tych miejsc i ich społeczności. Nastąpiło pogłębienie się dezintegracji społecznej, w wyniku zerwania więzi wewnętrznych na skutek dobrowolnej izolacji rodzin zajętych walką o przetrwanie, co doprowadziło do rozpadu lokalnej wspólnoty. Osłabiona została dotychczasowa sytuacja gospodarcza wsi, zamknięto część zakładów usługowych, np. pocztę, zlikwidowano przystanek autobusowy czy znacznie ograniczono działalność biblioteki publicznej i ośrodka zdrowia.

5. Podsumowanie i refleksje poznawcze

Zmiany ustrojowe zapoczątkowane w 1989 roku stworzyły okazję do radykalnej przebudowy rolnictwa polskiego poprzez likwidację państwowych gospodarstw rolniczych (PGR) i zastąpienie ich własnością prywatną. Proces ten dobiegł już niemal końca, a jego efekty są co najmniej ambiwalentne.

W sferze ekonomicznej zniknęły zakłady w zdecydowanej większości obciążające budżet państwa, część z nich w ogóle zniknęła z mapy, z innych narodziły się gospodarstwa uzasadnione rynkowo. Mechanizmy transformacji i uwłaszczenia się jednych osób, a pominięcie innych, były mało czytelne. Na transformacji PGR-ów Bełdów i Sarnów skorzystała ich dawna kadra kierownicza. Zajmowane wcześniej stanowiska umożliwiły udział w procesie rozdysponowania przejętego przez AWRSP mienia. Agencje stworzyły im warunki do kupna lub przejęcia w dzierżawę majątku i czerpania zysków. Większość pracowników z dnia na dzień pozbawiona została pracy i często jedynych w rodzinie dochodów.

Transformacja własnościowa w sferze społecznej stała się całkowitą porażką. Wykreowała m.in. bezrobocie, ubóstwo i wzrost patologii, a co za tym idzie obniżenie poziomu warunków życia mieszkańców dawnych wsi pegeerowskich. W Bełdowie i Sarnowie powstały dwa duże gospodarstwa prywatne kontynuujące działalność, bardziej lub mniej wyznaczoną jeszcze w czasach gospodarki centralnie planowanej. Pomimo położenia w sąsiedztwie dużej aglomeracji łódzkiej – wielkiego rynku pracy, zwolnionych pracowników gospodarstw państwowych dotknęły wszystkie problemy społeczne charakterystyczne dla osób długotrwale bezrobotnych. Łódzki rynek pracy w tym czasie przeżywał wielki kryzys

spowodowany upadkiem przemysłu włókienniczego i nie był w stanie wchłonąć żadnych bezrobotnych, tym bardziej z bardzo niskimi kwalifikacjami i pochodzących z zewnątrz.

Przeprowadzone badania szczegółowe, które dotyczyły ostatniej fazy przemian dwóch dawnych własności szlacheckich, należących niegdyś do rodów Bełdowskich i Sarnowskich, pozwalają na sformułowanie szerszej refleksji poznawczej. W historii przemian majątków, które były własnościami rodzin przez kilka pokoleń, przyjmując za kryteria relacje społeczne, ludzi z miejscem ich zamieszkania i życia, wyróżnić można najogólniej trzy fazy (etapy):

- Pierwsza jest wyznaczona istnieniem dworu i folwarku jako dziedzicznych własności rodowych, których początki sięgają XIV wieku i ze zmiennymi losami trwały aż do zakończenia drugiej wojny światowej i ich bezprawnego przejścia przez PRL. W tym długim okresie trwania, dwór z folwarkiem stanowiły centrum specyficznego układu o walorach wynikających z tradycji i empatycznych związków o charakterze paternalistyczno-emocjonalnych właścicieli i mieszkańców wsi. Cały ten zespół, dwór i wieś, stanowił miejsce tworzące organiczną całość o właściwościach mitycznych.
- Druga rozpoczyna się wraz ze zmianą ustroju w Polsce i wywłaszczeniem oraz upaństwowieniem majątków Bełdów i Sarnów oraz utworzeniem w ich miejsce PGR-ów. Od tego momentu rozpoczął się proces powolnej zmiany tych historycznych struktur – zarówno materialnej, jak i społecznej. Następuje zmiana organizacji przestrzennej i funkcjonalnej miejsc przez utworzenie nowych obiektów (np. bloków mieszkalnych) i instytucji oraz degradacja dworu jako siedziby mieszkalnej dawnego właściciela. Zmieniają się relacje między nowym kierownictwem administrującym majątki (PGR-ów) a mieszkańcami wsi. Relacje te pozbawione są empatii i przyjmują postać formalistyczno-propagandową, a równocześnie opiekuńczo-ubezwłasnowolniającą. Pod wpływem oddziaływania ideologicznego zmienia się świadomość mieszkańców wsi z tradycyjnie chłopskiej i wspólnotowej w indywidualistyczno-robotniczą, spada dawny prestiż dworu, zanika mityczność miejsca i rozpada się istniejąca przez wieki symbioza dworu z mieszkańcami wsi.
- Trzecia wiąże się z ostatnią przebudową ustroju państwa i likwidacją państwowych gospodarstw rolnych oraz procesem ich prywatyzacji. Upadłe gospodarstwa Bełdów i Sarnów przechodzą w ręce prywatne w drodze sprzedaży i dzierżawy, stając się własnością osób rekrutujących się z dawnego ich kierownictwa. Stosunek nowych właścicieli do tych miejsc ma charakter czysto biznesowy. Dla nowych właścicieli znaczenie mają jedynie te obiekty, które mogą przynieść jakiś zysk, pozostałe ulegają samoistnemu niszczeniu. Relacje z dawnymi pracownikami i mieszkańcami wsi zostają drastycznie ograniczone lub w ogóle przerwane. Proces rozpadu społeczności wiejskich, podtrzymywany wcześniej przez pracę, swoistą opiekuńczość PGR-ów, ulega dalszemu

pogłębieniu przez bezrobocie, walkę rodzin o przetrwanie, indywidualne poszukiwanie pracy oraz emigrację do sąsiednich miast. Dawne miejsce centralne (dwór, PGR) staje się obce i separowane z przestrzeni wiejskiej, czego przyczyną jest utrata pracy, niechęć, a nawet wrogość do dawnych znajomych z pracy, a dzisiejszych właścicieli. Fazę tę dobrze puentują słowa: „wspólne miejsca zamieszkania, z którymi wiąże się więź emocjonalna, wspólne spotkania, kontakty towarzyskie oraz formalne i nieformalne instytucje wzajemnej pomocy zastąpione zostały przez emocjonalnie obojętne ‘przestrzenie zamieszkania’ służące konieczności przeżycia i walki o nie” (Kowalak 1998: 37).

LITERATURA

- Berndt-Kostyrzewska J., 1999, *Warunki życia ludności związanej z rolnictwem państwowym – przed likwidacją i po likwidacji PGR*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Błąd M., 2004, *Czynniki i symptomy marginalizacji na obszarach wiejskich w Polsce*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, 1.
- Brożek L., Suszyński A., 1999, *Problemy aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich województwa koszalińskiego*, „Koszalińskie Studia i Materiały”, 1.
- Bryl B., Deryło M., 1998, *Gospodarka lokalami mieszkaniowymi AWRSP na terenie województwa wrocławskiego*, „Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu”, 338.
- Cholewa R., Ostrowski T., 1976, *Państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej, zarys rozwoju organizacyjno-ekonomicznego*, PWRiL, Warszawa.
- Czapiewska G., 2005, *Stypendia Agencji Nieruchomości Rolnych jako istotna forma pomocy społecznej dla dzieci i młodzieży z rodzin popegeerowskich (na przykładzie subregionu słupskiego)*, [w:] Dutkowski M. (red.), *Zagospodarowanie przestrzenne i rozwój obszarów nadmorskich w Polsce*, Oficyna In Plus, Szczecin.
- Czapiewska G., 2012, *Ekonomiczno-społeczne skutki restrukturyzacji PGR na Pomorzu Środkowym*, Słupsk.
- Czapka E., 2001, *Radzenie sobie pracowników byłych PGR-ów i ich rodzin w codziennym życiu*, [w:] Warzywoda-Kruszyńska W., Kośmicki E., Januszek H. (red.), *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych w Polsce. Socjologiczne, ekonomiczne i polityczne aspekty problemu*, Akademia Rolnicza, Poznań.
- Czyszkiewicz R., 1993, *Bezrobocie wśród byłych pracowników PGR*, „Polityka Społeczna”, 5–6.
- Czyżewski A., Grzelak A., Jankowiak J., 2001, *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Dramowicz E., 1986, *Przestrzenne zróżnicowanie państwowej gospodarki rolnej w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, 84, Warszawa.
- Dzun W., 1991, *PGR w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Fedyszak-Radziejowska B., 1997, *Nowi gospodarze dawnych PGR i ich pracownicy*, [w:] *Nowi gospodarze dawnych PGR. Przekształcenia państwowego rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Gawłowski K., 1985, *Państwowe gospodarstwa rolne w Polsce Ludowej – etapy rozwoju* ANS, Warszawa.

- Gawłowski K., 1998, *Państwowe gospodarstwa rolne w warunkach reformy gospodarczej (lata 1981–1986)*, ANS, Warszawa.
- Głębocki B., 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Górecki J., 1993, *Doświadczenia polskiego rolnictwa w warunkach gospodarki rynkowej*, „Wieś i Państwo”, 2.
- Grykień S., 2004, *Przekształcenia w rolnictwie Europy w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Guzewicz W., 1997, *Kierunki rozwoju i efektywności gospodarstw wielkoobszarowych powstałych w wyniku przekształceń własnościowych w rolnictwie*, [w:] Ziętara W. (red.), *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i UE*, SGGW, Warszawa.
- Halamska M., 1999, *Procesy marginalizacji na wsi popegeerowskiej*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Halamska M., 2001, *Wieś popegeerowska między adaptacją i marginalizacją*, [w:] Bukraba-Rylska I., Rosner A. (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Jackowska M., 2002, *Bezrobocie a rozmiary ubóstwa w Polsce w latach dziewięćdziesiątych ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, 941, Wrocław.
- Jacyszyn J., 1992, *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie państwowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Kaczmarek T., Kaczmarek U., 1998, *Problemy przekształceń własnościowych rolnictwa w Polsce i Wschodnich Niemczech*, [w:] Głębocki B. (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek U., 1999, *Spoleczne skutki restrukturyzacji PGR w województwie szczecińskim*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kisiel R., Marks-Bielska R., 2003, *Problemy aktywizacji gospodarczej społeczności popegeerowskich*, [w:] Kłodziński M., Dzun W. (red.), *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, IRWiR PAN, Warszawa, Szczecin.
- Kołodziej A., 1994, *Warunki i możliwości restrukturyzacji sektora państwowego w rolnictwie*, „Wieś i Rolnictwo”, 1.
- Kołodziej A., 1997, *Korzyści z przekształceń PGR*, „Nowe Życie Gospodarcze”, 32.
- Kowalak T., 1998, *Marginalność i marginalizacja społeczna*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Lewandowski J., 1992, *Rolnictwo w procesie przemian systemowych*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Łapińska-Tyszka K., Pepereczko B., 2002, *Subiektywny i obiektywny wymiar ubóstwa na wsi*, „Wieś i Rolnictwo”, 3.
- Organiściak-Krzykowska A., 2001, *Sytuacja materialna ludności popegeerowskiej Warmii i Mazur*, [w:] Warzywoda-Kruszyńska W., Kośmicki E., Januszek H. (red.), *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych w Polsce. Socjologiczne, ekonomiczne i polityczne aspekty problemu*, Akademia Rolnicza, Warszawa.
- Psyk-Piotrowska E., 1996, *Postawy pracowników byłych PGR i dzierżawców wobec przemian w rolnictwie*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Psyk-Piotrowska E., 1998, *Bezrobocie i pauperyzacja środowisk dawnych PGR w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, 3.

- Psyk-Piotrowska E., 2001, *Aktywizacja i przedsiębiorczość na obszarach popegeerowskich*, [w:] Kłodziński M., Dzun W. (red.), *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, IRWiR PAN, Akademia Rolnicza, Warszawa.
- Psyk-Piotrowska E., 2004, *Spoleczne konsekwencje przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rudnicki R., 2001, *Zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej Polski Północnej w latach 1988–1998 (uwarunkowania, dynamika, kierunki)*, UMK, Toruń.
- Runowski H., 1996, *Przekształcenia organizacyjno-prawne i własnościowe rolnictwa państwowego oraz ich skutki ekonomiczno-społeczne na obszarach wiejskich nad środkową Odrą*, [w:] Kłodziński M., Rosner A. (red.), *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza zachodniego*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Runowski H., 1997, *Spoleczne skutki restrukturyzacji i prywatyzacji PGR*, [w:] Kłodziński M. (red.), *Ludzie i ziemia po upadku PGR-ów. Analiza socjologiczna i ekonomiczna*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Rydz E., 1995, *Główne problemy restrukturyzacji rolnictwa Pomorza Środkowego*, [w:] Mikołajewicz Z. (red.), *Strategiczne problemy rozwoju regionalnego w procesie integracji europejskiej*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Rydz E., 1999, *Spoleczno-ekonomiczne skutki restrukturyzacji gospodarki na przykładach z Pomorza Środkowego*, [w:] Orłowski R., Ziolo Z. (red.), *Przemiany społeczno-gospodarcze struktur przestrzennych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, WSZiA, Zamość.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880–1914, red. Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W., przy współudziale od poł. t. VI, Krzywicki J., Warszawa.
- Tarkowska E., 1998, *Ubóstwo w byłych PGR-ach w poszukiwaniu dawnych źródeł nowej biedy*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2.
- Tarkowska E., 2000, *Bieda popegeerowska*, [w:] Tarkowska E. (red.), *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa.
- Ustawa z dnia 25 września 1981 roku o przedsiębiorstwach państwowych*, Dz.U., 1981, nr 24, poz. 122.
- Ustawa z dnia 13 lipca 1990 roku o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych*, Dz.U., 1990, nr 51, poz. 298.
- Ustawa z dnia 19 października 1991 roku o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa*, Dz.U., 1991, nr 107, poz. 464.
- Wilkin J., 1994, *Państwowe gospodarstwo rolne – teraz i w przyszłości*, [w:] *Własność państwowa w rolnictwie. Przekształcenia, problemy, perspektywy*, Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie, Olsztyn.
- Wilkin J., 1997, *Zagospodarowanie ziemi i siły roboczej. Dylematy polityki społeczno-ekonomicznej wobec obszarów popegeerowskich*, [w:] Kłodziński M., Rosner A. (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, Wydawnictwo SGGH, Warszawa.
- Zapotoczna M., 2005, *Organizacja i zarządzanie zasobami mieszkaniowymi byłych PGR-ów*, „Wieś i Rolnictwo”, 1.
- Zgliński W., 1997, *Przekształcenia państwowego rolnictwa w Polsce – skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne*, „Zeszyty KPZK PAN”, 48.

- Zgliński W., 2003, *Wpływ transformacji państwowych gospodarstw rolnych na przemiany rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] Górz B., Guzik C. (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 4, Warszawa.
- Zgliński W., 2004, *Prywatne gospodarstwa wielkoobszarowe powstałe w wyniku transformacji PGR jako nowy element w strukturze rolnictwa Polski*, [w:] Parysek J.J. (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002*, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Ziętara W., 1992, *Przekształcenia własnościowe w PGR (uwarunkowania i bariery)*, „Więś i Rolnictwo”, 3.

TRANSFORMATION OF THE STATE OF AGRICULTURAL FARMS OF SARNES AND BEAMS IN ŁÓDŹ VOIVODESHIP IN PRIVATE ENTERPRISES. SOCIAL CONSEQUENCES

Abstract The 90s of the XXth century were a period of considerable transformations in the Polish economy. They also included Polish agriculture, where the over 40-year-old state-owned farms were liquidated and replaced by new private entities operating on completely new, previously unknown principles. With that, almost every day, the lives of thousands of people have changed, for which the PGR was not only a place of daily work, but also often the place and meaning of life, defining its daily rhythm. This article attempts to explain the process of the collapse and transition of two former SOEs – Beams and Sarnes, located in the Lodzkie Voivodeship, into private agricultural enterprises and to show the most important social consequences of this process. In particular, the text focuses on three issues: the characteristics and role of Sarnes and Beams PGRs in the local environment, their transition to private farms and the social impact of the transformation process.

Keywords PGR, socio-economic transformation, rural areas.

Prof. dr hab. Andrzej Suliborski
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki
e-mail: andrzej.suliborski@geo.uni.lodz.pl

Dr Anita Kulawiak
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki
e-mail: anita.kulawiak@geo.uni.lodz.pl

Mirosław Biczkowski, Marta Biczowska

REWITALIZACJA A ODNOWA WSI ANALIZA PORÓWNAWCZA INSTRUMENTÓW UNII EUROPEJSKIEJ¹

Zarys treści

Artykuł został poświęcony szerszemu omówieniu istoty dwóch instrumentów związanych z rozwojem wsi, finansowanych ze środków Unii Europejskiej, tj. odnowie oraz rewitalizacji wsi. Odnowa i rewitalizacja to dwa ważne instrumenty rozwoju wsi, które są współfinansowane ze środków Unii Europejskiej w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (poprzez Program Rozwoju Obszarów Wiejskich – odnowa wsi) oraz polityki spójności (poprzez Regionalne Programy Operacyjne poszczególnych województw – rewitalizacja). W artykule dokonano charakterystyki obu podejść wraz ze wskazaniem podobieństw i różnic, które się z nimi wiążą. Ponadto udzielono odpowiedzi na pytanie, na ile każdy z instrumentów wpływa na aktywizację mieszkańców oraz uwzględnia w procesie tworzenia poszczególnych dokumentów udział różnych grup społecznych, instytucji publicznych i prywatnych itp. Obydwa podejścia – choć w założeniach podobne do siebie – nie dublują się ani nie wykluczają, ale uzupełniają się i są względem siebie komplementarne.

Słowa kluczowe Rewitalizacja, odnowa wsi, fundusze unijne, obszary wiejskie, aktywizacja mieszkańców.

1. Wprowadzenie

Zmiany prowadzone na obszarach wiejskich zmierzające do poprawy wiejskiej przestrzeni, ocenianej przez pryzmat ładu przestrzennego i architektonicznego, estetyki krajobrazowej oraz zachowania zasobów i form dziedzictwa materialnego, jak również do poprawy jakości życia jej mieszkańców, są coraz silniej akcentowane jako jedno z głównych kierunków w rozwoju obszarów wiejskich.

---

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS4/00364.

Wymagają one jednocześnie znacznego wsparcia finansowego oraz zaangażowania społeczności lokalnych w proces rozwoju swojej „małej ojczyzny” i wzięcia odpowiedzialności za jej przyszłość. Odpowiedzią na powyższe problemy są programy odnowy wsi oraz rewitalizacji, które kompleksowo ujmują wspomniane aspekty.

Możliwości związane z finansowaniem przedsięwzięć w ramach obu programów na szerszą skalę pojawiły się wraz ze wstąpieniem Polski do UE i dostępem do środków pochodzących z budżetu Unii Europejskiej, które wpływają na polską wieś zarówno w ramach polityki spójności (głównie Regionalne Programy Operacyjne), jak i Wspólnej Polityki Rolnej (Program Rozwoju Obszarów Wiejskich). Jako pierwsze pojawiły się działania związane z odnową wsi, które są finansowane od 2004 roku.

Od 2014 roku, równoległe do działania „Odnowa Wsi”, funkcjonuje nowy instrument finansowany ze środków UE – rewitalizacja wsi². Pierwotnie proces rewitalizacji najczęściej odnoszono do miast, terenów zurbanizowanych, poprzemysłowych czy powojaskowych. Obecnie pojęcie to stosowane jest również w odniesieniu do wsi. Jego znaczenie wzrosło wraz z pojawieniem się możliwości finansowania przedsięwzięć na wsi ze środków unijnych w ramach polityki spójności. Rozpatrując oba podejścia w rozwoju wsi z punktu *stricte* naukowego mamy do czynienia z dwoma paradygmatami, natomiast z punktu władz samorządowych, instytucji, stowarzyszeń czy mieszkańców mamy do czynienia z dwiema ścieżkami finansowania działań i inicjatyw na obszarach wiejskich.

Pojawienie się możliwości współfinansowania przedsięwzięć środkami UE wygenerowało impulsy aktywizacyjne, związane z szeroko zakrojonymi działaniami w celu pozyskania tychże środków (określenie potrzeb inwestycyjnych, przygotowanie dokumentacji aplikacyjnej, realizacja samego przedsięwzięcia). Absorpcja środków finansowych poprzedzona jest koniecznością przygotowania dokumentów strategicznych – planów odnowy miejscowości, lokalnych strategii rozwoju, programów rewitalizacji, w oparciu o które odbywa się procedura wdrażania środków UE.

Jednym z niezbędnych i kluczowych czynników powstawania ww. dokumentów jest aktywny udział mieszkańców na każdym etapie ich tworzenia – diagnoza lokalnych zasobów i występujących problemów, określenie wizji i celów rozwojowych, wskazanie kluczowych zadań niezbędnych dla poprawy jakości życia mieszkańców.

---

² Działanie dotyczące rewitalizacji wsi pojawiło się w programach finansowanych ze środków UE w perspektywie 2014–2020, jednakże kwestie formalno-prawne korzystania z tego instrumentu uregulowane zostały dopiero w 2015 roku – *Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020*, Minister Infrastruktury i Rozwoju (MIiR/H 2014–2020/20(01)/07/2015) oraz *Ustawa z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji* (Dz.U., 2015, poz. 1777, z późn. zm.).

Głównym celem artykułu jest porównanie obu instrumentów, ich podstawowych założeń, wskazanie podobieństw i różnic wraz z uwzględnieniem roli społeczności lokalnych w kontekście partycypacji oraz wzmacniania aktywizacji mieszkańców. Podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, na ile każdy z instrumentów uwzględnia w procesie tworzenia poszczególnych dokumentów udział mieszkańców, różnych grup społecznych, instytucji publicznych i prywatnych itp.

Artykuł przygotowano na podstawie studiów literatury, analizy dokumentów programowych Ministerstwa Rozwoju Wsi i Rolnictwa, analizy aktów prawnych (*Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020* oraz *Ustawy z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji*)³, wytycznych programowych dotyczących zasad przygotowania lokalnych programów rewitalizacji w perspektywie finansowej 2014–2020 przygotowanych odrębnie przez Urząd Marszałkowski poszczególnych województw, danych pochodzących z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (centrala w Warszawie) oraz Banku Danych Lokalnych. Uzupełnieniem informacji pochodzących z powyższych źródeł są własne doświadczenia autorów wynikające z praktyki we współpracy z samorządami lokalnymi w ramach przygotowywania dokumentów strategicznych z zakresu programów odnowy miejscowości, lokalnych strategii rozwoju, programów rewitalizacji (dokumenty niezbędne do korzystania ze środków UE przeznaczonych na odnowę i rewitalizację wsi).

2. Odnowa Wsi – idea i podstawowe założenia

Pierwotnym paradygmatem działań prowadzonych na obszarach wiejskich była idea odnowy wsi, znana w Europie Zachodniej już od lat 60. XX wieku. Wspomniana koncepcja odnosi się do procesu obejmującego szerokie spektrum działań wpływających na poprawę jakości życia na wsi i wzrost tożsamości jej mieszkańców. Geneza ruchu odnowy wsi związana jest z krajami niemieckojęzycznymi, zaś autorem pojęcia – z języka niemieckiego zwanego *Dorferneuerung* (*Dorf* – wieś, *Neuerung* – odnowa) – był Walter Blah⁴ (1966: za Wilczyński 2003). Odnowa wsi jest procesem wielopłaszczyznowym, którą określają: warunki ekonomiczne wsi, warunki materialne mieszkańców, potrzeby pozamaterialne mieszkańców oraz tożsamość wsi. Szczególnie należy przy tej okazji zaakcentować wartość społeczności obszarów wiejskich, której zaangażowanie i potrzeby stanowią podstawę odnowy wsi. Bez osobistego zaangażowania lokalnej społeczności, biorącego się z przyjęcia odpowiedzialności za przyszłość wsi, odnowa wsi nie istnieje, a przynajmniej nie w jej rozumieniu *sensu stricto*.

³ *Ibidem*.

⁴ Termin „*Dorferneuerung*” (odnowa wsi) sformułowany przez Waltera Blaha pojawił się w 1966 roku w miesięczniku niemieckim „*Agrarische Rundschau*” i dotyczył metod zastosowanych w Bawarii, która pomimo wysokiego uprzemysłowienia oraz rozwoju gospodarczego, zachowała swoją własną tożsamość, kulturę lokalną i tradycję.

Wieś często jest wskazywana jako miejsce o słabszym poziomie organizacji mieszkańców i kapitału społecznego (Kamiński 2008). Charakteryzuje się zazwyczaj licznymi problemami, wśród których do najważniejszych można zaliczyć: niższy poziom jakości życia wynikający ze specyfiki dominujących funkcji (rolnictwa, leśnictwa), brak alternatywnych źródeł dochodów, proces starzenia się ludności oraz procesy depopulacyjne (Przygodzka 2010). W polskich warunkach największym wyzwaniem rozwojowym przez kilka ostatnich dekad były działania modernizacyjne skupione na wyrównaniu dysproporcji pomiędzy miastem a wsią. Dotyczyło to głównie kwestii większego dostępu mieszkańców wsi do dóbr publicznych oraz podniesienia poziomu jakości życia, co było niejako cywilizacyjną koniecznością. Kierunek modernizacyjny doczekał się jednak krytyki z uwagi na jednostronny technokratyczno-funkcjonalistyczny sposób wprowadzania zmian, co w konsekwencji spowodowało szereg negatywnych zjawisk, szczególnie w przestrzeni społeczno-kulturowej, jak i przyrodniczo-krajobrazowej wsi. Jak zaznacza A. Kaleta (1992) te negatywne zjawiska przejawiające się m.in. w zaniku kontaktów towarzyskich, „prywatyzacji” uczestnictwa w kulturze czy pogłębienia poczucia osamotnienia i izolacji społecznej, wynikały z utraty kulturowej tożsamości wsi. Nastąpiła ona za sprawą zaniku tradycyjnego „chłopskiego” stylu życia (...) i zastąpienia go strukturami normatywnymi charakterystycznymi dla miasta. Obserwowane trendy skutkowały w efekcie powstaniem ruchów odnowy wsi, która miała aktywizować mieszkańców oraz przyczynić się do harmonijnego rozwoju obszarów wiejskich, zapewniając przy tym ochronę dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

W polskich realiach często wskazuje się małą aktywność i zaangażowanie społeczności lokalnych oraz działanie struktur władzy lokalnej i administracji poprzez pryzmat własnych interesów. Szansą na możliwości korzystania z dorobku europejskiego ruchu odnowy wsi jest aktywna społeczność lokalna, rozporządzająca swoimi organizacjami społecznymi dla rozwiązywania problemów, związanych z miejscem zamieszkania i życia. Władza lokalna i administracja powinny pełnić funkcję usługową (działania ukierunkowane na rzecz zaspakajania potrzeb społeczności) oraz instrumentalną w realizacji celów rozwojowych. W programie odnowy wsi szczególna rola przypada społeczności lokalnej jako podmiotu i siły napędowej zmian, które następują oddolnie z jej woli. To lokalna wspólnota mieszkańców jest czynnikiem sprawczym w procesie odnowy obszarów wiejskich, która stanowi nie tylko podmiot przemian i rozwoju, lecz jest również ich animatorem. R. Wilczyński (2010) podkreśla, że rozwój nie nastąpi tylko tam, gdzie mieszkańcy nie podejmą wysiłku, by stał się możliwy. Aktywność i poczucie odpowiedzialności za przyszłość wsi dają w zamian możliwość samorealizacji, poczucie wspólnoty, satysfakcję z uczestnictwa w tworzeniu dobra wspólnego. W odnowie wsi liczą się mieszkańcy oraz ogół ich potrzeb związanych z życiem na wsi, które obejmują cztery kluczowe obszary:

- standard życia wyrażający się dorobkiem materialnym w postaci infrastruktury technicznej, obiektów mieszkalnych oraz będących w dyspozycji społeczności lokalnej,
- byt (warunki ekonomiczne), czyli możliwość pracy i zarobkowania oraz związanego z tym inwestowania i pozyskiwania środków przez społeczność lokalną,
- jakość życia, tj. niematerialna sfera relacji sąsiedzkich i międzyludzkich, uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej, możliwości tworzenia i korzystania z oferty kulturalnej, edukacyjnej, wypoczynku i rekreacji oraz zaspokajania bieżących potrzeb bytowych,
- tożsamość i wartości życia wiejskiego, czyli to co w historii, dziedzictwie kulturowym i tradycji oraz specyfice życia wiejskiego identyfikuje i wyodrębnia wieś oraz jej społeczność, tworzy relacje w obrębie wspólnoty oraz związki z miejscem zamieszkania (Wilczyński 2010).

Kształtowanie przez samych mieszkańców warunków i jakości życia oraz bytu materialnego, przy jednoczesnym zachowaniu i wzmocnieniu tożsamości oraz wartości życia wiejskiego jest istotą idei odnowy wsi. W tym kontekście szczególna rola przypada lokalnym grupom działania (LGD) jako specyficznej formie partnerstwa międzysektorowego, które powołuje się w celu rozszerzenia kręgu osób i podmiotów, chcących partycypować w kształtowaniu kierunków rozwoju swojego terytorium („małej ojczyzny”) oraz współdecydować i współuczestniczyć w realizacji podejmowanych działań. Ich istnienie ściśle powiązane jest ze Wspólnotową Inicjatywą LEADER powołaną na początku lat 90. XX wieku, która – jak zaznacza U. Budzich-Szukała (2008) – stanowiła próbę ukierunkowania metodologii i racjonalności wydatkowania środków publicznych, aby zapewnić trwały rozwój obszarów wiejskich.

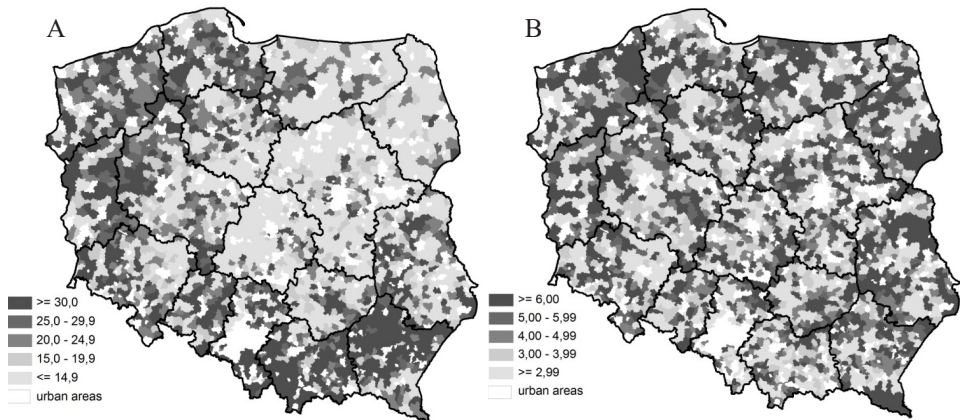
3. Odnowa Wsi jako instrument aktywizujący społeczność lokalną

W odniesieniu do działań związanych z odnową wsi zasadniczym czynnikiem aktywizującym i mobilizującym lokalne społeczności są środki unijne, które stanowią bodziec do podejmowania prób o ich pozyskanie, a tym samym umożliwiających zmiany zachodzące w przestrzeni wsi. Program Odnowy Wsi w perspektywie finansowej UE 2007–2013 był wdrażany poprzez Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) i realizowano go dwutorowo, tj. poprzez oś 3 oraz oś 4 – podejście LEADER. Właśnie druga ze wspomnianych ścieżek pozwala uchwycić istotę i najtrafniej ocenić aktywność lokalnych społeczności, jako że była realizowana poprzez LGD, zatem zasadniczo zależała od bezpośredniej aktywności mieszkańców i osób zaangażowanych w działalność wspomnianych grup. W ramach osi 3 beneficjentami mogły być zaś osoby prawne, takie jak: gmina, instytucja kultury, dla której organizatorem jest jednostka samorządu terytorialnego, Kościół lub inny związek wyznaniowy, organizacja pozarządowa

mająca status organizacji pożytku publicznego (w rozumieniu *Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i wolontariacie*)⁵. Nieco upraszczając można stwierdzić, że oś 3 była bardziej ścieżką instytucjonalną, zaś oś 4 miała bardziej charakter prospołeczny.

Dla potrzeb związanych z oceną i wizualizacją aktywności lokalnej przybliżono stan wdrażania funduszy unijnych w Polsce poprzez podejście LEADER. W ramach wdrażania lokalnych strategii rozwoju (LSR), zatwierdzonych przez samorząd województwa, właściwe LGD miało za zadanie wybrać projekty do realizacji w ramach przyznaných środków. Działanie to miało na celu umożliwienie mieszkańcom określonego obszaru objętego LSR wykonanie przedsięwzięć w ramach tejże strategii. Ich wdrożenie powinno przyczynić się do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich, m.in. poprawę stanu infrastruktury technicznej, wzrost aktywności lokalnych społeczności czy stymulowanie rozwoju przedsiębiorczości indywidualnej.

Działanie „Odnowa Wsi” realizowane w ramach osi 4 (LEADER) Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) 2007–2013 cieszyło się dużym zainteresowaniem wśród potencjalnych beneficjentów. Łącznie w kraju zrealizowano blisko 8 tys. projektów na łączną kwotę 1,76 mld zł, z czego 1,21 mld zł (68,7%) stanowiło wkład z funduszy UE (por. ryc. 1). Największy udział we wdrażaniu przedsięwzięć z programu odnowy wsi mieli beneficjenci z województw mazowieckiego (840 wniosków) i wielkopolskiego (822 wnioski).

Ryc. 1. Liczba zrealizowanych projektów na: 100 miejscowości (A) oraz na 10 tys. mieszkańców (B) w Polsce w latach 2007–2013

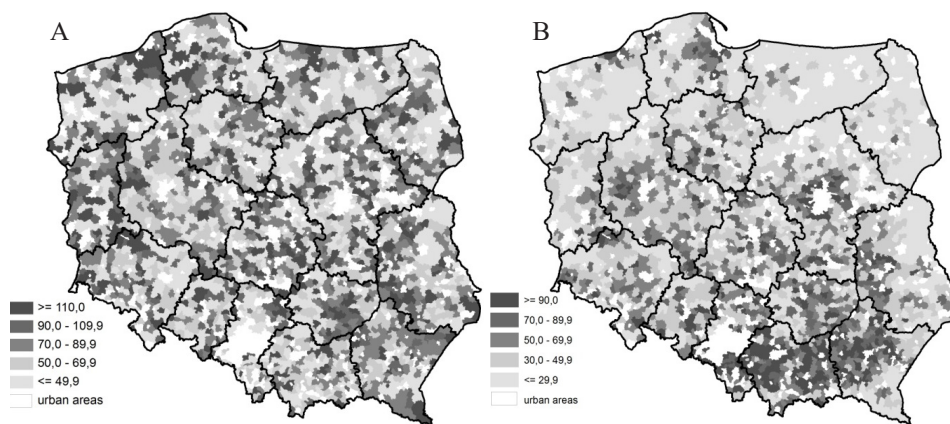
Źródło: M. Biczkowski (2016)

⁵ Dz.U., 2003, nr 96, poz. 873, z późn. zm.

Najmniejszym udziałem przedsięwzięć w ich ogólnej liczbie charakteryzują się woj. opolskie (270) i lubuskie (299), co związane jest z ich niewielką wielkością, a tym samym stosunkowo małą liczbą jednostek osadniczych, potencjalnych beneficjentów (Biczkowski 2016).

Podobny rozkład efektów obserwuje się w zakresie wielkości pozyskanych środków. Jak podaje M. Biczkowski (2016), największa część funduszy z działania skierowanego na odnowę wsi trafiła do beneficjentów z woj. mazowieckiego (132,0 mln zł), małopolskiego (128,5 mln zł) i wielkopolskiego (126,8 mln zł), zaś najmniejszym udziałem cechują się woj. podlaskie (35,5 mln zł), opolskie (44,3 mln zł) i lubuskie (46,2 mln zł) – por. ryc. 2.

Ryc. 2. Kwota pozyskanych środków UE (w zł) na: 1 mieszkańca (A) oraz na 1 ha UR (B) w Polsce w latach 2007–2013

Źródło: M. Biczkowski (2016)

4. Programy rewitalizacji jako narzędzia kompleksowego rozwoju obszarów wiejskich

Zagadnienie rewitalizacji można uznać za względnie młode, gdyż rewitalizacja jest wciąż jeszcze w Polsce dziedziną *in statu nascendi*, która szuka swej systemowej tożsamości (Skalski 2010). Na etapie kształtowania się polityki lokalnej i regionalnej na początku XXI wieku zwrócono uwagę na konieczność kompleksowego wsparcia w zakresie rozwiązania problemów społecznych, gospodarczych, przestrzennych, środowiskowych itp. Pierwotnie proces ten z największymi sukcesami zachodził głównie w przestrzeni miejskiej i zurbanizowanej, które borykały się z problemami przestrzennymi i społeczno-gospodarczymi wynikającymi z dynamiki zjawisk rozwojowych i sytuacji rynkowej. W Polsce dotychczasowe procesy rewitalizacyjne odnosiły się głównie do ożywienia opustosza-

łych śródmieść miast, poprawy jakości życia i odtworzenia więzi społecznych w tzw. blokowiskach czy też zagospodarowania terenów poprzemysłowych lub opuszczonych przez wojsko (Przygodzka 2010). Rewitalizacja utożsamiana jest głównie z działaniami ukierunkowanymi na aspekt infrastruktury i poprawy jakości przestrzeni publicznych w zdegradowanych ośrodkach miejskich. Zakres przedmiotowy działań rewitalizacyjnych podejmowanych na szczeblu krajowym czy regionalnym oraz wspieranych w programach rządowych obejmował przede wszystkim rewaloryzację przestrzeni zabytkowych, obiektów o istotnym znaczeniu historycznym, przestrzeni poprzemysłowych itp. (Jadach-Sepioło 2010). Doświadczenia miast Europy Zachodniej pozwoliły określić możliwe ścieżki działań rewitalizacyjnych, które docelowo mają służyć ożywieniu społecznemu i gospodarstwu w najbardziej zdegradowanych przestrzeniach (Wojnarska 2011; Kazimierzczak 2014). Zakładano, że poprzez rewitalizację fizyczną wygenerowane zostaną impulsy dla rewitalizacji społecznej, a co za tym idzie osiągnięte zostaną wymierne korzyści z podejmowanych działań. Niemniej jednak w świadomości społecznej rewitalizacja utożsamiana jest nadal głównie z rewaloryzacją i renowacją (Biliński 2005; Cibis, Olejko 2005) prowadzoną głównie na terenie miejskim (Targowska 2006; Lubecka 2010). Tymczasem degradacja obszarów czy obiektów jest charakterystyczna również dla terenów wiejskich. W przestrzeni wiejskiej rewitalizacja to jednak zjawisko nowe, wynikające głównie ze zmian legislacyjnych w polskim prawie, które nastąpiły w 2015 roku. Wpłynęło to na rozwijanie (równoległe do programów odnowy wsi) lokalnych/gminnych programów rewitalizacji, poprzez które możliwe jest aplikowanie o środki na realizację przedsięwzięć z tego zakresu.

Podjęcie do procesów rewitalizacji ma charakter wieloaspektowy i interdyscyplinarny z uwagi na to, że wiąże się z wieloma różnorodnymi dziedzinami składającymi się na funkcjonowanie określonej jednostki administracyjnej. Dotyczy szeregu sfer, w tym: ekonomicznej, społecznej, ekologicznej, prawnej, finansowej i planistycznej. Z jednej strony jest to przede wszystkim niekończący się proces dopasowywania się do społecznych i gospodarczych wewnętrznych i zewnętrznych zmian. Z drugiej natomiast – choć odnowa zmierza do zachowania tradycji – jej głównym celem jest włączenie „wartości życia wiejskiego do postępującego nurtu przemian cywilizacyjnych” (Błąd 2005).

Polska wieś dysponuje dużym potencjałem interesujących założeń przestrzennych, które często mają charakter zabytkowych układów ruralistycznych lub też zespołów dworsko-parkowych, nie zawsze wpisanych do rejestru zabytków⁶. To także wiele obiektów stanowiących element dziedzictwa kulturowego, wśród których są budynki gospodarcze o ciekawej architekturze, stare gorzelnie, młyny, szkoły, gościńce i zajazdy, kuźnie oraz stare zabudowania folwarczne. Potencjał tkwi również w specyfice rozłogów wsi i jej otoczenia krajobrazowego oraz

⁶ M. Radeberg-Skorzysko (2009).

w odniesieniu do terenów byłych państwowych gospodarstw rolnych. Powyższe miejsca odnoszą się do wartości związanych z historią, kulturą oraz tradycją – czyli wszystkim tym, co można zdefiniować jako dziedzictwo kulturowe wsi. Istotnym aspektem rozważań o rewitalizacji jest kwestia pomysłu na wieś w obecnych czasach. Rozwój świadomości społecznej na temat rewitalizacji utożsamiać można z procesem związanym przede wszystkim z funduszami unijnymi. Po 2007 roku w ramach szeregu programów pomocowych udostępniono pulę środków na szeroko pojęte działania rewitalizacyjne. Również obszary wiejskie w obowiązującym okresie programowania unijnego otrzymały możliwość korzystania z tego instrumentu, zostały bowiem uwzględnione wśród potencjalnych beneficjentów rewitalizacji. Do 2014 roku wspierane w ramach funduszy unijnych działania rewitalizacyjne dedykowane były wyłącznie ośrodkom miejskim. Dzięki zmianom legislacyjnym wprowadzonym w *Ustawie o rewitalizacji z dnia 9 października 2015 roku*, polskie wsie otrzymały dostęp do dodatkowej puli środków UE. Dokument ten wyznacza ramy prawne dla całego procesu rewitalizacji, porządkuje kwestie pojęciowe i proceduralne oraz ma stanowić zachętę dla samorządów do prowadzenia kompleksowego programu wyprowadzenia danego obszaru z sytuacji kryzysowej. Ustawa ma stanowić odpowiedź na brak ujednoczonych schematów działań przyczyniających się do swoistego „chaosu rewitalizacyjnego”. Brak jednoznacznych, skonkretyzowanych wytycznych spowodował, że działania określane mianem rewitalizacji nie przynosiły zakładanych, społecznych efektów. Wprowadzenie ustawy otworzyło samorządom dostęp do szeregu narzędzi, które przy właściwym zastosowaniu pozwolą skoordynować i właściwie przeprowadzić proces rewitalizacji.

Ustawa określa przede wszystkim definicję rewitalizacji, która rozumiana powinna być jako „proces wyprowadzenia ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie programu rewitalizacji” (art. 2, ust. 1). Proces ten:

- powinien mieć charakter kompleksowy (tj. powinien integrować działania z zakresu różnych sfer traktując sferę społeczną jako priorytetową),
- musi wynikać bezpośrednio z potrzeb zdiagnozowanych na danym obszarze (określonych na podstawie obiektywnych wskaźników opisujących sferę społeczną, gospodarczą, przestrzenno-funkcjonalną, techniczną i środowiskową),
- powinien koncentrować się wyłącznie na obszarze rewitalizacji,
- musi opierać się na aktywnej współpracy różnych interesariuszy: podmiotów publicznych, organizacji pozarządowych, przedsiębiorców, mieszkańców itp.,
- powinien uwzględniać aktywne uczestnictwo wszystkich beneficjentów rewitalizacji (partycypacja na etapie tworzenia planu działań oraz jego monitorowania).

Jednostka samorządowa decydująca się na koordynację działań rewitalizacyjnych w oparciu o *Ustawę z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji*⁷ obligatoryjnie musi opracować tzw. Gminny Plan Rewitalizacji (GPR). Wymogi dla dokumentu zostały jasno sprecyzowane. GPR nosi jednocześnie znamiona dokumentu strategicznego, jak i wykonawczego zaplanowanych działań rewitalizacyjnych. Stosowanie *Ustawy o rewitalizacji* nie jest obligatoryjne. Dotyczy wyłącznie jednostek, które korzystać chcą z udogodnień, takich jak Specjalne Strefy Rewitalizacji czy miejscowy plan rewitalizacji⁸. Pozostałe gminy mogą prowadzić rewitalizację w oparciu o *Ustawę z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie terytorialnym*⁹. Niemniej, możliwość wyboru dostępna jest tylko do 31 grudnia 2023 roku. Po tym terminie jednostka decydująca się na prowadzenie rewitalizacji zobligowana będzie do stosowania wyłącznie przepisów ustawy.

Wśród dokumentów określających warunki prowadzenia rewitalizacji wymienić należy również *Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020*¹⁰ oraz *Wytyczne programowe dotyczące zasad przygotowania lokalnych programów rewitalizacji w perspektywie finansowej 2014–2020*, które opracowywane są odrębnie w każdym województwie. Cechą wspólną powyższych dokumentów jest określenie warunków wdrażania programów operacyjnych na lata 2014–2020 w zakresie projektów realizujących cele rewitalizacji oraz wskazanie możliwości wsparcia poszczególnych przedsięwzięć wpisujących się w katalog działań wyprowadzających dany obszar z sytuacji kryzysowej. Dokumenty te – przygotowane w oparciu o *Ustawę z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji* – obligują jednostki do skonkretyzowania działań w postaci „Programu Rewitalizacji”, natomiast uniemożliwiają korzystanie z dodatkowych narzędzi ustawowych i prawnych. Mają one szczególnie znaczenie dla jednostek, które na działania rewitalizacyjne pragną pozyskać wsparcie w ramach dostępnych funduszy unijnych, głównie Regionalnych Programów Operacyjnych na lata 2014–2020 (RPO).

5. Programy rewitalizacji – wyzwanie dla samorządów i mieszkańców

Rewitalizacja, której zasady skonkretyzowane zostały w dokumentach opracowanych na szczeblu krajowym i regionalnym, stanowi obecnie duże wyzwanie dla samorządu terytorialnego. Brak jednolitych wytycznych przed 2015 rokiem

⁷ Dz.U., 2015, poz. 1777, z późn. zm.

⁸ Są to obszary, na których wprowadzić można szczególne regulacje i przepisy prawne umożliwiające sprawne wdrażanie programu, np. ułatwienia w realizacji celów publicznych (m.in. społeczne budownictwo czynszowe) – prawo pierwokupu przez gminę, usprawnienie procedur zamówień publicznych itp.

⁹ Dz.U., 1990, nr 16, poz. 95, z późn. zm.

¹⁰ Pierwsza wersja dokumentu przyjęta została przez Ministra Infrastruktury i Rozwoju 3 lipca 2015 roku – MliR/H 2014-2020/20(01)/07/2015. Od sierpnia 2016 roku obowiązuje wersja zaktualizowana (MR/H 2014-2020/20(2)08/2016).

sprawił, że znaczna część gmin opierała (a często nawet dostosowywała) swoje działania wyłącznie o wskazania wynikające z regulaminów konkursów w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych na lata 2007–2013. W szczególnej sytuacji znalazły się obszary wiejskie, które dotychczas korzystać mogły ze wsparcia w ramach PROW oraz regionalnych programów odnowy wsi (np. Program Odnowy Wsi Województwa Opolskiego, Program Odnowa Wsi Dolnośląskiej). Dostęp do dodatkowych środków pomocowych zachęcił gminy do próby implementacji wytycznych na potrzeby rewitalizacji. Działania podejmowane na przełomie lat 2015–2016 przez jednostki samorządowe w zakresie przygotowania programów rewitalizacji wskazały na szczególne problemy i wyzwania. Do podstawowych wymienić można:

I. Delimitacja obszaru zdegradowanego i rewitalizacji – określenie głównych problemów

Wyznaczenie obszarów szczególnej koncentracji problemów odbywa się w oparciu o obiektywne i weryfikowalne wskaźniki. Źródłem informacji jest zarówno urząd gminy, jego jednostki organizacyjne, jak i instytucje zewnętrzne (Powiatowy Urząd Pracy, Ośrodek Pomocy Społecznej, Komenda Powiatowa Policji, Urząd Skarbowy, GUS). Dotychczasowe doświadczenia wskazały¹¹, że obraz przestrzeny problemów zobrazowanych przez wskaźniki statystyczne nie zawsze koresponduje z subiektywnym odczuciem mieszkańców. Powstaje więc swoisty dysonans pomiędzy wskazywanymi problemami. Rozbieżność ta stanowi problem w przypadku określenia listy przedsięwzięć rewitalizacyjnych – wytyczne Ministerstwa Rozwoju wskazują, że w ramach RPO wspierane mogą być zadania, które wynikają z sytuacji kryzysowych określonych w oparciu o mierniki statystyczne.

II. Delimitacja obszaru zdegradowanego i rewitalizacji – dostępność do danych

Sposób agregacji danych w poszczególnych instytucjach często uniemożliwia opracowanie porównywalnych mierników dla zakładanej, stosunkowo najmniejszej, jednostki odniesienia (konkretny adres, sołectwo, osiedle).

III. Przedsięwzięcia rewitalizacyjne – różne wytyczne w zakresie dopuszczalnych przedsięwzięć w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych

W każdym z województw opracowano odrębne zasady wsparcia rewitalizacji w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych. W przypadku ogólnych założeń są one spójne. Dotyczy to przede wszystkim określenia, że działania infrastrukturalne będą musiały stanowić wsparcie dla działań społecznych. Oznacza to, że wsparcie unijne może otrzymać wyłącznie przedsięwzięcie, które poprzez swój zakres rzeczowy przyczyni się do realizacji tzw. projektów miękkich (np. projekty mające na celu aktywizację zawodową, integrację społeczną, rozwój usług społecznych). Niemniej jednak zakres możliwych działań infra-

¹¹ Współautorka artykułu przeprowadziła kilkanaście warsztatów rewitalizacyjnych w gminach opracowujących programy rewitalizacji.

strukturalnych zróżnicowany jest regionalnie (np. pod względem dopuszczalności przedsięwzięć w obszarze remontów dróg lokalnych).

IV. Partycypacja społeczna – oczekiwania a rzeczywistość

We wszystkich dokumentach wyznaczających ramy prawne dla prowadzenia rewitalizacji wskazano obligatoryjne zapewnienie aktywnego udziału interesariuszy na każdym etapie prac. Dotyczy to zarówno delimitacji obszaru rewitalizacji, określenia kluczowych problemów i potrzeb rewitalizacyjnych, jak również uczestnictwa w prowadzeniu i ocenie (monitoringu) rewitalizacji. Spektrum dostępnych narzędzi partycypacyjnych, do których stosowania zobligowana jest gmina jest szeroki. Obejmuje m.in. konsultacje społeczne, ankietyzację, wywiady pogłębione, organizację spacerów studyjnych. Działania te mają dać możliwość wypowiedzenia się jak największej liczbie mieszkańców i instytucji na obszarze rewitalizacji. Dotychczasowe prace na terenie wybranych gmin (lata 2015–2016) zwróciły uwagę na coraz bardziej istotny symptom zmęczenia mieszkańców związany z konsultacjami społecznymi. W znacznej części gmin prace nad programami rewitalizacji nałożyły się na prace, a tym samym na konsultacje m.in. Planów Gospodarki Niskoemisyjnej¹², Strategii Rozwoju Gminy, Planów Odnowy Miejscowości czy Lokalnych Strategii Rozwoju w ramach LGD. Zbyt duże nagromadzenie działań wymagających konsultacji i partycypacji zniechęciło część mieszkańców do uczestnictwa w kolejnych spotkaniach i ankietach.

Ponadto wyniki delimitacji obszaru rewitalizacji w oparciu o wskaźniki często nie są tożsame z wynikami delimitacji w oparciu o ocenę mieszkańców. Powoduje to spadek zainteresowania i zaangażowania mieszkańców w prace nad programem rewitalizacji. Na uwagę zasługuje fakt, że oczekiwania mieszkańców nie zawsze korespondują z rodzajem przedsięwzięć kwalifikujących się do wsparcia w ramach rewitalizacji wspartej przez fundusze unijne. Analiza potrzeb inwestycyjnych wskazuje na zdecydowaną przewagę zadań *stricte* infrastrukturalnych, takich jak budowa i naprawa dróg lokalnych, remont budynków użyteczności publicznych, rewitalizacja przestrzeni publicznej.

Kluczowym wyzwaniem jest zachęcenie mieszkańców do zgłaszania propozycji przedsięwzięć społecznych, dla których działania infrastrukturalne stanowią funkcję uzupełniającą. Interesariusze mają ponadto słabe przekonanie o szansach pozyskania wsparcia finansowego w ramach programów operacyjnych. Wynika to z formuły konkursowej oraz znacznej konkurencji w ramach poszczególnych naborów wniosków o dofinansowanie. Na etapie opracowania programu rewitalizacji potencjalni realizatorzy (organizacje pozarządowe, jednostki organizacyjne gminy, przedsiębiorcy itp.) zobligowani są do względnie szczegółowego określenia założeń proponowanych przedsięwzięć, w tym zapla-

¹² Dokument jest obligatoryjny w przypadku, gdy gmina zamierza aplikować o środki w ramach funduszy UE 2014–2020 na działania w obszarze gospodarki niskoemisyjnej i poprawy efektywności energetycznej.

nowanej struktury finansowania. W gminach, w których do tej pory nie była realizowana rewitalizacja (w tym w jednostkach o przewadze obszarów wiejskich), obserwuje się tym samym mniejsze zaangażowanie podmiotów w projektowaniu procesu rewitalizacji.

6. Rewitalizacja a Odnowa Wsi – podobieństwa i różnice w podejściu do rozwoju wsi

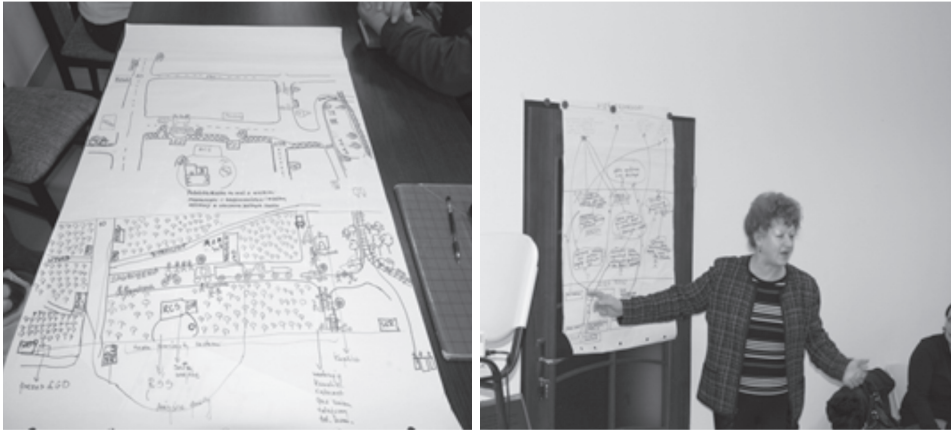
W krajach europejskich zachodzące obecnie zmiany na obszarach wiejskich oparte są przede wszystkim na idei rewitalizacji, rozumianej jako nadanie starym formom i strukturom nowych funkcji adekwatnych do zmienionych potrzeb społecznych i gospodarczych. W ramach takiego procesu obiekty gospodarskie, powstałe dla potrzeb hodowli lub magazynowania płodów rolnych, mogą otrzymać „drugie życie” – przekształcając się w mieszkania, warsztaty produkcyjne, lokale usługowe oraz obiekty użyteczności publicznej ogółu mieszkańców wsi. Centra wsi stają się wiejskimi rynkami – strefami koncentracji usług, szczególnie publicznych. Bez rewitalizacji nie jest możliwe zachowanie pełni materialnego i niematerialnego zasobu kulturowego wsi. Dodatkowo ukształtowana specyfika i jakość przestrzeni publicznej wzmacniają tożsamość mieszkańców przyczyniając się do wzmocnienia całej wspólnoty.

Odnowa Wsi i rewitalizacja to dwa ważne instrumenty rozwoju wsi – różne, ale wzajemnie uzupełniające się i komplementarne. Odnowa Wsi aktywizuje poprzez ugruntowane i sprawdzone metody oraz narzędzia wspierające rozwój inicjatyw oddolnych. Odnosi się głównie do skali mikro, ma charakter bardzo lokalny, najczęściej kojarzony ze swoją „małą ojczyzną”, miejscowości w której się zamieszkuje (por. fot. 1). Rewitalizacja przyjmuje natomiast postać bardziej zinstytucjonalizowaną. Jakkolwiek również odbywa się w skali lokalnej, częściej jednak odnosi się do całej gminy, bowiem dopiero w tej skali możliwe jest porównanie poszczególnych wsi ze sobą, delimitacja oraz wydzielenie obszarów zdegradowanych, czyli miejscowości o dużej koncentracji problemów.

Mechanizmy związane z tworzeniem programów odnowy wsi oraz ich podstawowymi założeniami są już dość dobrze (w porównaniu z programami rewitalizacyjnymi) rozpoznane na gruncie polskiej wsi. Do najbardziej charakterystycznych elementów odnowy wsi jako sposobu na rozwój obszarów wiejskich, zalicza się:

- oddolność inicjatywy i zaangażowanie społeczności lokalnych,
- wykorzystywanie zasobów własnych (potencjał endogeniczny) jakimi dysponuje wieś,
- zaplanowanie rozwoju własnej wsi i dążenie do osiągnięcia ustalonej wizji i celów,
- uspołecznione planowanie rozwoju skoordynowane z planowaniem przestrzennym z udziałem mieszkańców,
- partycypacja – uczestnictwo mieszkańców w procesie decyzyjnym,

- wspieranie przez gminę wiejskich inicjatyw oraz pomoc ze strony regionu,
- fachowe, instytucjonalne doradztwo ze strony specjalistów i regionu na rzecz realizacji przyjętej koncepcji rozwoju wsi.

Fot. 1. Prace na sołeckimi strategiami rozwoju (SSR) w gminie Białośliwie

Źródło: Sołecka Strategia Rozwoju – wsie Pobórka Wielka i Niezychowo, gmina Białośliwie

W przypadku prac związanych z tworzeniem programów rewitalizacyjnych, do najbardziej istotnych wyróżników można zaliczyć:

- kompleksowość, tj. zsynchronizowanie działań w sferze społecznej, gospodarczej, przestrzennej, infrastrukturalnej, środowiskowej i kulturowej,
- zasadę partnerstwa polegającą na włączeniu w procesy programowania i realizacji działań rewitalizacyjnych szerokiego grona partnerów (w szczególności lokalnych społeczności, przedsiębiorców, a także innych interesariuszy procesu rewitalizacji i ekspertów),
- prowadzenie działań na wyznaczonym obszarze rewitalizacji (zdegradowanym), dotkniętym szczególną koncentracją problemów i negatywnych zjawisk kryzysowych,
- co do zasady działania realizowane są na wyznaczonym obszarze rewitalizacji (zdegradowanym), tym niemniej do objęcia wsparciem można dopuszczać projekty zlokalizowane poza tym obszarem, jeśli służą one realizacji celów zawartych w programie rewitalizacji. Zwłaszcza dotyczy to inicjatyw społecznych nakierowanych np. na aktywizację zawodową mieszkańców obszarów zdegradowanych, gdzie rozwiązania dedykowane ludności z obszaru zdegradowanego mogą być podejmowane poza obszarem zdegradowanym,
- zapewnienie komplementarności przestrzennej w celu efektywnego oddziaływania na cały dotknięty kryzysem obszar (a nie punktowo, w pojedynczych miejscach), by poszczególne przedsięwzięcia dopełniały się i zachodził między nimi efekt synergii,

- zapewnienie komplementarności problemowej w celu przeciwdziałania fragmentacji działań (np. tzw. „rewitalizacji technicznej”, „rewitalizacji społecznej” – określeń błędnie stosowanych, jako że rewitalizacja jest zawsze kompleksowa),
- zapewnienie komplementarności finansowej – zdolność łączenia prywatnych i publicznych źródeł finansowania, przy założeniu, że stymulowanie endogenicznych zdolności inwestycyjnych ma kluczowe znaczenie dla dynamiki pożądaných zmian,
- program rewitalizacji jest wypracowywany przez samorząd gminny i poddawany dyskusji – prace oparte są na współpracy ze wszystkimi grupami interesariuszy, w tym szczególnie z mieszkańcami obszarów rewitalizowanych, przedsiębiorcami i organizacjami pozarządowymi,
- partycypacja społeczna jest wpisana w proces rewitalizacji jako fundament działań na każdym etapie tego procesu (diagnozowanie, programowanie, wdrażanie, monitorowanie). Skonsolidowanie wysiłków różnych podmiotów na rzecz obszaru zdegradowanego jest ważnym warunkiem sukcesu.

W tabeli 1 przedstawiono główne różnice między omawianymi instrumentami rozwoju wsi – odnową a rewitalizacją.

Tabela 1

Odnowa Wsi a rewitalizacja – różnice między instrumentami

ODNOWA WSI	REWITALIZACJA
– sprawdzony i znany instrument wsparcia dla mieszkańców obszarów wiejskich	– nowy instrument wsparcia rozwoju obszarów wiejskich
– duże doświadczenie we wdrażaniu działań zarówno w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, jak i regionalnych Programów Odnowy Wsi	– brak doświadczenia we wdrażaniu programu
– stałe wytyczne gwarantujące niezmiennosc zasad otrzymania wsparcia – stabilność prawa pozwala na właściwe przygotowanie przedsięwzięć	– trudności i różnice interpretacyjne (na linii Urząd Marszałkowski – samorząd lokalny)
– istotna skuteczność wsparcia, 1 program – 2 osie (PROW – oś 3 oraz oś 4 – LEADER)	– dwie dopuszczalne ścieżki prowadzenia rewitalizacji: <i>Ustawa o rewitalizacji</i> oraz Wytyczne Ministerstwa Rozwoju
– znaczne zaangażowanie mieszkańców – pozytywna aktywizacja społeczności lokalnych	– Lokalny i/lub Gminny Program Rewitalizacji – LPR/GPR – dokument wymagający dużego wsparcia instytucjonalnego w celu przeprowadzenia delimitacji obszaru rewitalizacji (delimitacja obszaru + podejście „wskaźnikowe” mocno ograniczające poziom partycypacji społecznej)
– projekty odnowy wsi odpowiadają realnym (a nie deklaracyjnym), oddolnym, potrzebom danej społeczności lokalnej	– projekty tworzone według potrzeb lokalnych instytucji oraz według ogólnych priorytetów/działań władz samorządowych
– SSR (POM, PRW) – dokument tworzony przy dużym udziale lokalnej społeczności	– bardziej zinstytucjonalizowany instrument

Źródło: opracowanie własne

7. Podsumowanie

Dwa omówione w artykule i niezwykle ważne instrumenty rozwoju wsi należy postrzegać jako różne, acz uzupełniające się wzajemnie i komplementarne programy. Z całą pewnością przyczyniają się one do aktywizacji społeczności lokalnych. Jest to jednakże aktywność w znacznym stopniu wymuszona procedurą tworzenia dokumentów, zakładająca konieczność udziału mieszkańców. Tym niemniej można wskazać na pewne różnice między nimi.

Jak wykazano, Odnowa Wsi posiadająca ugruntowane i sprawdzone metody oraz narzędzia wspierające rozwój inicjatyw, w większym stopniu opiera się na podejściu *stricte* oddolnym. Uruchamianie czynników rozwoju, w tym niematerialnych, którym przypisuje się olbrzymie znaczenie, następuje oddolnie (*bottom-up*) – z woli i na rzecz mieszkańców. Najczęściej zachodzi pod wpływem działania lidera/ów, którzy inicjują podjęcie określonych działań, włączając w nie mieszkańców wsi. Pomimo, iż liderzy ci najczęściej wywodzą się z lokalnych środowisk, należy podkreślić fakt, że są to osoby działające w ramach instytucji samorządowych¹³. Proces pozyskiwania środków UE w większym stopniu ułatwia wsparcie instytucjonalne. Stąd działalność społeczności lokalnych wspierana jest zarówno przez poziom lokalny, jak i regionalny w formie regionalnych/wojewódzkich programów odnowy wsi.

Rewitalizacja natomiast ma natomiast formę bardziej zinstytucjonalizowaną, w której najczęściej to lokalne władze samorządowe inicjują działania w celu wypracowania programu rewitalizacji. Dopiero wtedy gdy stworzone są zręby programu jest on kierowany do partycypacji i konsultacji społecznych. W przypadku rewitalizacji również mówimy o podejściu oddolnym – wszystko odbywa się w obrębie podstawowej jednostki samorządowej jaką jest gmina – jednakże tutaj inicjatywa i zarazem rola lidera przypada władzom samorządowym, a nie mieszkańcom. W kontekście aktywizacji społeczności lokalnych właśnie ten aspekt stanowi najistotniejszą różnicę. Tym niemniej z całą pewnością należy stwierdzić, że oba podejścia pełnią ważną rolę i powinny znacząco przyczynić się do wieloaspektowego rozwoju polskiej wsi.

---

¹³ Zgodnie z wynikami badań M. Biczkowskiego i R. Rudnickiego, około 90% ogółu przedsięwzięć zrealizowanych w ramach działania „Odnowa wsi” (PROW 2007–2013) inicjowana jest przez urząd gminy (władze samorządowe) oraz jego jednostki organizacyjne (materiały konferencyjne XXXIII Seminarium Geografii Wsi, 1–2.06.2017 Tomaszowice k. Krakowa).

LITERATURA

- Biczkowski M., 2016, *Fundusze unijne wdrażane poprzez Regionalne Programy Operacyjne jako neoendogeniczny czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] Heffner K., Klemens B. (red.), *Studia Obszarów Wiejskich – Społeczny wymiar rozwoju obszarów wiejskich*, 41, Warszawa.
- Biliński T., 2005, *Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Błąd M., 2005, *Znaczenie programów odnowy wsi w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] Rosner A. (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR, Warszawa.
- Budzych-Szukała U., 2008, *Program LEADER w Polsce – sposób na aktywizację wsi*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
- Cibis J., Olejko W., 2005, *Rewitalizacja istniejących zasobów mieszkaniowych – aktualne potrzeby i możliwości realizacji*, [w:] *Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych*, t. 1, Zielona Góra.
- Jadach-Sepioło A., 2010, *Rewitalizacja miast w dokumentach strategicznych w Polsce. Odniesienie do projektu Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, miasta, obszary wiejskie*, [w:] Skalski K. (red.), *O budowie metod rewitalizacji w Polsce – aspekty wybrane*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kaleta A., 1992, *Podstawowe założenia odnowy obszarów wiejskich Europy*, [w:] *Odnowa wsi – między mitem a nadzieją*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kazimierczak J., 2014, *Wpływ rewitalizacji terenów przemysłowych na organizację przestrzeni centralnej w Manchesterze, Lyonie i Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Lubecka A., 2010, *Rewitalizacja/gentryfikacja jako element zmieniający semantykę miasta*, [w:] Skalski K. (red.), *O budowie metod rewitalizacji w Polsce – aspekty wybrane*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Przygodzka R., 2010, *Lokalne grupy działania a procesy rewitalizacyjne na obszarach wiejskich*, [w:] Skalski K. (red.), *O budowie metod rewitalizacji w Polsce – aspekty wybrane*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Radeberg-Skorzysko M., 2009, *Problemy rewitalizacji małych miast i wsi. Przykłady z pogranicza województw zachodniopomorskiego i wielkopolskiego*, http://www.srl.de/dateien/dokumente/de/problemy_rewitalizacji_malych_miast_i_wsi_przyklady_z_pogranicza_województw_zachodniopomorskiego_i_wielkopolskiego.pdf (dostęp: 03.01.2017).
- Skalski K. (red.), 2010, *O budowie metod rewitalizacji w Polsce – aspekty wybrane*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Targowska F., 2006, *Rewitalizacja obszarów wiejskich*, [w:] *Projekty i programy rewitalizacji w latach 2002–2006. Studium przypadków*, Kraków.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie terytorialnym (Dz.U., 1990, nr 16, poz. 95, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U., 2003, nr 96, poz. 873, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji (Dz.U., 2015, poz. 1777, z późn. zm.).
- Wilczyński R., 2003, *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Fundacja – Fundusz Współpracy – Program Agro-Info, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, Poznań.
- Wilczyński R., 2010, *Jak rozwijać obszary wiejskie*, Materiały z konferencji „Kościoły i związki wyznaniowe w „Odnowie i rozwoju wsi” PROW 2007–2013 – Partner w rozwoju obszarów wiejskich”, 4–5 października 2010 r., Ośrodek Szkoleniowo-Rehabilitacyjny w Teresinie, <http://ksow.pl/news/entry/1095-koscioly-i-zwiazki-wyznaniowe-w-odnowie-i.html> (dostęp: 03.01.2017).
- Wojnarska A., 2011, *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów wiejskich. Przykłady praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rozwoju (MR/H 2014-2020/20(2)08/2016).
- Wytyczne programowe dotyczące zasad przygotowania lokalnych programów rewitalizacji w perspektywie finansowej 2014–2020*, opracowane indywidualnie dla każdego z województw opracowywane przez właściwe Urzędy Marszałkowskie.

REVITALIZATION OF RURAL RENEWAL COMPARATIVE ANALYSIS OF EUROPEAN UNION INSTRUMENTS

Abstract The article was devoted to a broader discussion of the substance of two rural development instruments financed by the European Union – renewal and revitalization of rural areas.

Renewal and revitalization of rural areas are two important instruments for rural development, co-financed by the European Union under the Common Agricultural Policy (through the rural development program – rural renewal) and cohesion policy (through regional operational programs of individual voivodeships – revitalization).

The article describes the features of both approaches, together with an indication of the similarities and differences that are associated with them. In addition, the answer to the question is how much each instrument influences the activation of the population and takes into account in the process of creating individual documents the participation of different social groups, public and private institutions, etc. Both approaches, though similar in purpose, do not duplicate or exclude, but Complementary and complementary.

Keywords Revitalization, village renewal, EU funds, rural areas, activation residents.

Dr Mirosław Biczkowski
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: mirbicz@umk.pl

Dr Marta Biczowska
Dolnośląskie Centrum Rozwoju Lokalnego
e-mail: biczowska.marta@gmail.com

Robert Szmytkie, Bartosz Nowak

PRZEOBRAŻENIA MORFOLOGICZNE WSI W STREFIE PODMIEJSKIEJ WROCŁAWIA

Zarys treści Zasadniczym celem opracowania jest identyfikacja głównych kierunków przeobrażeń morfologicznych, jakim podlegają miejscowości leżące w strefie podmiejskiej Wrocławia. Stwierdzono, że głównymi skutkami intensywnego ruchu budowlanego na tym obszarze są: transformacja pierwotnych układów przestrzennych podmiejskich wsi, zmiany fizjonomiczne związane z wprowadzeniem na obszary podmiejskie nowej, odmiennej dla wsi zabudowy i powstanie nowego typu krajobrazu – krajobrazu podmiejskiego.

Słowa kluczowe Przeobrażenia morfologiczne, teoria grafów, strefa podmiejska, suburbanizacja, Wrocław.

1. Wprowadzenie

Procesem wyróżniającym strefę podmiejską jest dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego. Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego (Bański 2008a). Potwierdzają to m.in. badania dotyczące ruchu budowlanego w sąsiedztwie Lublina (Wesołowska 2006), Łodzi (Wójcik 2006) czy Wrocławia (Miszevska 2001; Zathay 2002; Gonda-Soroczyńska 2009; Namyślak, Sikorski 2010). Budownictwo mieszkaniowe koncentruje się w pobliżu głównych ciągów komunikacyjnych, wzdłuż których tworzą się również pasma wzmożonej aktywności gospodarczej, gdzie prócz budownictwa rozwija się handel, usługi i działalność produkcyjna (Wójcik 2006; Bański 2008a). Prowadzi to do zmian w kształcie i dotychczasowym układzie przestrzennym (zmiany morfologiczne) oraz w charakterze fizjonomicznym osiedli wiejskich (Miszevska 1985). Nowe osiedla mieszkaniowe powstające na terenie strefy podmiejskiej, wyróżniają się nowoczesnym, a zarazem typowym dla obrzeży miast charakterem zabudowy. Przyczynia się to m.in. do degradacji tradycyjnego krajobrazu wiejskiego. Rozwojowi

funkcji mieszkaniowej towarzyszy jednak również poprawa jakości życia na wsi, co wynika z rozbudowy i modernizacji infrastruktury technicznej i społecznej oraz poprawy dostępności komunikacyjnej i jakości usług (Bański 2012). Presja urbanizacyjna w strefie podmiejskiej może ponadto prowadzić do pojawiania się układów rozproszonej zabudowy (Sudra 2016), które cechuje niejednorodność, nieciągłość i niska intensywność wykorzystania terenu (Batty i in. 2002; Soule 2006) na obrzeżach miasta i w strefie podmiejskiej (Lisowski, Grochowski 2009).

W przypadku strefy podmiejskiej Wrocławia, problem przeobrażeń morfologicznych jakim podlegają podwrocławskie wsie pod wpływem suburbanizacji, został zauważony już w latach 80. XX wieku (Miszevska 1985), jednak intensyfikacja tych procesów miała miejsce po 1989 roku (Miszevska 2002; Zathay 2002; Gonda-Soroczyńska 2009; Maleszka, Szmytkie 2009; Kajdanek 2011). Strefa podmiejska Wrocławia jest obecnie jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się obszarów w kraju (por. Bański 2008b; Bagińska, Szmytkie 2009), także w aspekcie przestrzennym, do czego przyczynia się napływ nowych mieszkańców i intensywny ruch budowlany na jej terenie (Gonda-Soroczyńska 2009; Kajdanek 2011; Mayer, Szmytkie 2014). Z uwagi na długi czas trwania procesów suburbanizacji w otoczeniu Wrocławia i ich znaczną dynamikę, obszar ten można traktować jako modelowy dla innych stref podmiejskich w Polsce.

Głównym celem opracowania jest identyfikacja głównych kierunków przeobrażeń morfologicznych, jakim podlegają obecnie wsie leżące w strefie podmiejskiej Wrocławia. W opracowaniu skupiono się wyłącznie na zmianach pierwotnych układów przestrzennych wsi wywołanych intensywnym ruchem budowlanym w sąsiedztwie miasta, pomijając zupełnie fizjonomiczny aspekt tych procesów. W kontekście tak postawionego celu zasadne wydają się pytania: (1) czy przeobrażenia morfologiczne wsi na obszarach podmiejskich można opisać według ściśle określonego schematu oraz (2) czy intensywny ruch budowlany w otoczeniu miasta prowadzi do ujednoczenia się układów przestrzennych podmiejskich wsi.

2. Zakres przestrzenny i czasowy opracowania

Do analizy przemian morfologicznych we wsiach położonych w strefie podmiejskiej Wrocławia wykorzystano materiały kartograficzne z różnych okresów. Przyjęto, że procesy suburbanizacji w otoczeniu Wrocławia zostały zapoczątkowane w końcu XIX wieku (por. Szulc 1963; Miszevska 1985, 1995, 2001). Pierwsza faza intensywnego rozwoju podwrocławskich przedmieść została zahamowana przez zmianę sytuacji polityczno-gospodarczej po II wojnie światowej oraz rozwój terytorialny miasta, w granice którego w latach 1924–1973 wcielono ponad 60 miejscowości podmiejskich¹, a powierzchnia miasta wzrosła z 49,2 do 292,8 km²

¹ Zwłaszcza tych, które przed 1945 rokiem podlegały najsilniejszym przeobrażeniom morfologicznym (Miszevska 1995, 1996, 2002).

(Szmytkie 2011). Druga faza suburbanizacji w otoczeniu Wrocławia została zapoczątkowana w latach 90. XX wieku wraz z transformacją społeczno-gospodarczą (Mayer, Szmytkie 2014).

Stąd też do analizy elementów morfologicznych podwrocławskich wsi wykorzystano materiały kartograficzne prezentujące stan zabudowy w trzech okresach czasowych:

- mapy topograficzne Messtischblatt w skali 1:25 000 z ok. 1935 roku, arkusze: Auras, Breslau-Lissa, Breslau [Nord], Leuthen, Nadlingen, Rothbach, Schmolz, Sibyllenort, Wiese;
- mapy topograficzne w układzie 1965 w skali 1:25 000 z ok. 1975 roku, arkusze: Długołęka, Gniechowice, Lutynia, Radwanice, Środa Śląska, Trzebnica, Wrocław, Wrocław-Fabryczna, Wrocław-Pracze, Zbytowa;
- podkład „TOPO” na geoportalu krajowym (www.geoportal.gov.pl), zawierający aktualną informację przestrzenną.

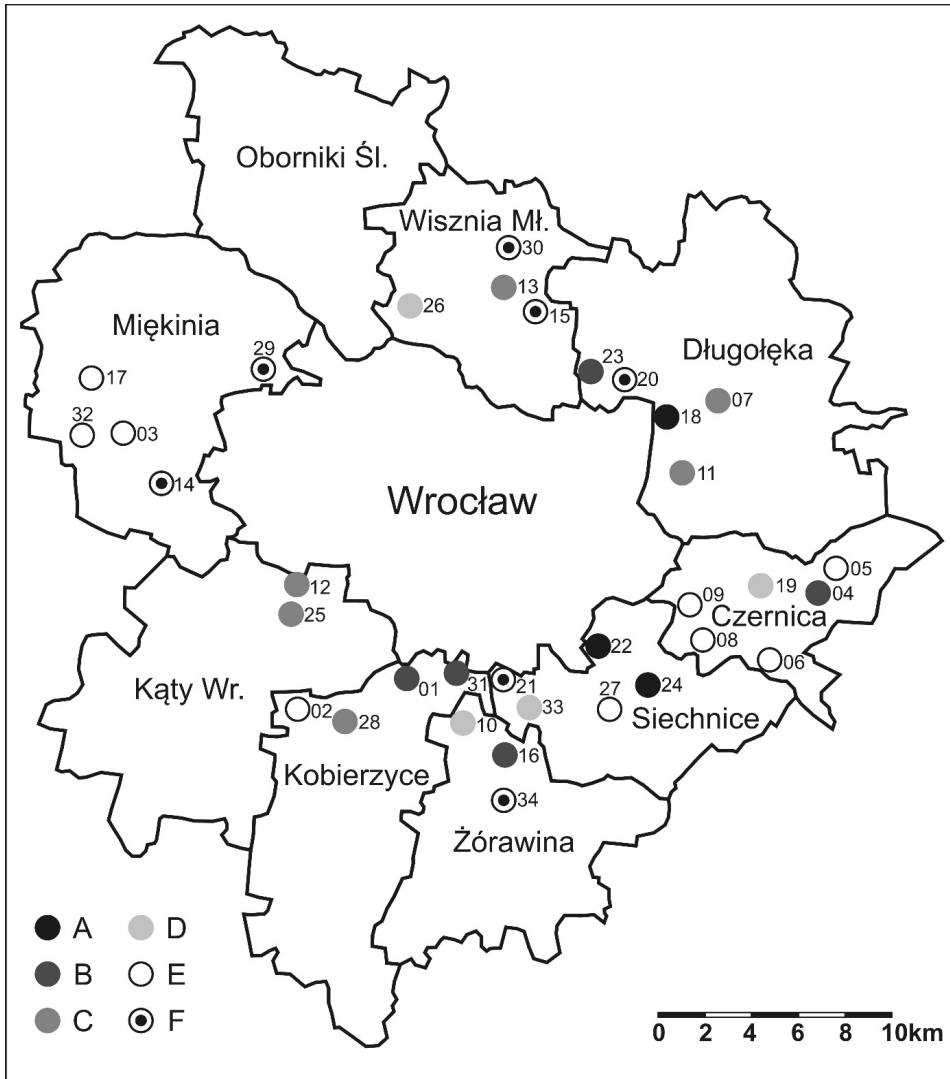
Obszar badań niniejszej pracy stanowią wsie znajdujące się w strefie podmiejskiej Wrocławia, czyli pierścieniu gmin sąsiadujących ze stolicą Dolnego Śląska, co nawiązuje do definicji zaproponowanej przez L. Straszewicza (1985). Wsie na tym obszarze, ze względu na wzmożone procesy suburbanizacji (por. Zathay 2002; Gonda-Soroczyńska 2009; Maleszka, Szmytkie 2009; Mayer, Szmytkie 2014), podlegają silnym przeobrażeniom morfologicznym i fizjonomicznym. Zakres przestrzenny opracowania obejmuje zatem gminy: Oborniki Śląskie i Wisznia Mała (powiat trzebnicki), Długołęka, Czernica, Siechnice, Żórawina, Kobierzyce i Kąty Wrocławskie (powiat wrocławski) oraz Miękinia (powiat średzki).

Szczegółowe analizy przeprowadzono dla 34 miejscowości wiejskich² (ryc. 1), które w okresie powojennym podlegały najsilniejszym przeobrażeniom morfologicznym. Związane to było z gwałtownym rozwojem zabudowy mieszkaniowej (głównie jednorodzinnej, rzadziej też wielorodzinnej), a w kilku przypadkach też z powstaniem na ich terenie (w sąsiedztwie siedliska wsi lub na obszarze rozłogów) stref aktywności gospodarczej o dużej powierzchni (np. Błonie i Źródła w gminie Miękinia czy Biskupice Podgórne w gminie Kobierzyce).

3. Metoda badań

Do analizy zmian morfologicznych, jakim w ostatnich latach podlegały wsie leżące w strefie podmiejskiej Wrocławia, wykorzystano teorię grafów. Nawiązuje to do stwierdzenia A. Zagożdżona (1970, 1977), który uznał, że w przypadku badań geograficzno-osadniczych teoria grafów może mieć zastosowanie w badaniach struktury morfologicznej osiedli oraz w analizach funkcjonalnych. Zastosowanie metod grafowych do analizy rozplanowania osiedli wymaga przyjęcia pewnych

² Do tego grona zaliczono również Siechnice, które status miasta uzyskało dopiero w 1997 roku.

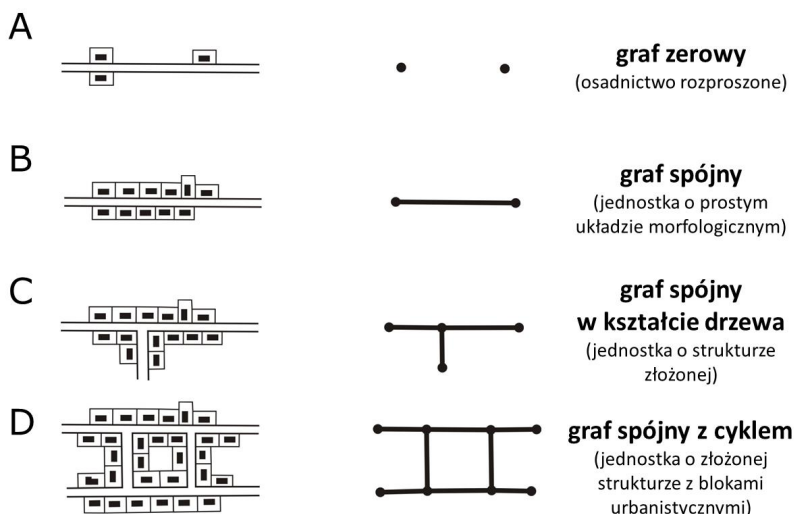
Objaśnienia: 1 – Bielany Wrocławskie, 2 – Biskupice Podgórne, 3 – Błonie, 4 – Chrzastawa Mała, 5 – Chrzastawa Wielka, 6 – Czernica, 7 – Długołęka, 8 – Gajków, 9 – Kamieniec Wrocławski, 10 – Karwiany-Komorowice, 11 – Kiełczów, 12 – Krzeptów, 13 – Ligota Piękna, 14 – Lutynia, 15 – Malin, 16 – Mędłów, 17 – Miękinia, 18 – Mirków, 19 – Nadolice Wielkie, 20 – Prusowice, 21 – Radomerzyce, 22 – Radwanice, 23 – Ramiszów, 24 – Siechnice, 25 – Smolec, 26 – Szewce, 27 – Święta Katarzyna, 28 – Tyniec Mały, 29 – Wilkszyn, 30 – Wisznia Mała, 31 – Wysoka, 32 – Źródła, 33 – Żerniki Wrocławskie, 34 – Żórawina.

Ryc. 1. Miejscowości, dla których przeprowadzono analizę zmian morfologicznych
Typy morfologiczne wsi – objaśnienia w tekście

Źródło: opracowanie własne

założeń teoretycznych, wynikających z ogólnej teorii grafów. W nawiązaniu do definicji grafu, traktującej graf jako figurę geometryczną złożoną z węzłów i łączących je krawędzi (Öre 1966), A. Zagożdżon (1970, 1977) przyjął następujące założenia (ryc. 2)³:

- kształt grafu obrazuje strukturę (morfologię) siedliska, rozumianą jako zabudowę osiedla układającą się w określonej formie wzdłuż poszczególnych dróg lub ulic;
- węzłami są pojedyncze zabudowania występujące „punktowo” oraz wierzchołki odcinków ulic (dróg) wypełnionych zabudową;
- krawędziami są połączenia pomiędzy węzłami (wierzchołkami) grafu, tak rozumiana krawędź jest ciągiem zabudowań, układającym się wzdłuż ulicy, który łączy krańcowe punkty (węzły) grafu;
- cyklem jest przestrzeń zamknięta kilkoma krawędziami, wzdłuż których występuje zabudowa, tak rozumiany cykl stanowi blok urbanistyczny.

Objaśnienia: A – osadnictwo rozproszone, pojedyncze zabudowania lub ich drobne skupienia (mające charakter punktowy) rozmieszczone w dużych odległościach (graf zerowy); B – typowo wiejska jednostka osadnicza o prostym układzie morfologicznym (najprostszy graf spójny); C – osiedla o strukturze złożonej składające się z dwóch sprzężonych topograficznie jednostek morfologicznych (graf spójny w kształcie drzewa); D – bardziej złożona struktura morfologiczna (graf z cyklami).

Ryc. 2. Grafy identyfikujące układy morfologiczne siedlisk

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Zagożdżon (1970)

A. Zagożdżon (1970) stwierdził, że poszczególne osiedla (jako szkielet dróg) mogą być utożsamiane z odpowiednio rozwiniętym grafem, dzięki czemu ich struktura przestrzenna może być wyrażona za pomocą języka sformalizowanego.

³ Takie same założenia przyjęto na potrzeby niniejszego opracowania.

Do określenia morfologii osiedli przy pomocy grafów A. Zagożdżon (1970, 1977) zastosował wskaźniki użyte wcześniej przez J. Kansky'ego (1963) do analizy rozwinięcia sieci transportowych, tzn. stopień rozwinięcia grafu (który jest wielkością relatywną w stosunku do danej klasy grafu mierzonej liczbą węzłów i wyraża liczbę połączeń brakujących do grafu pełnego, przypadających na jeden węzeł) i wskaźnik β (który wyraża relacje między elementami struktury – czyli węzłami i krawędziami). Zagożdżon uznał jednak, że oba wskaźniki mają za zadanie wstępną i raczej pobieżną analizę osiedli jako układów grafowych (por. Szmytkie 2014).

W późniejszych opracowaniach wykorzystujących grafy do analizy rozplanowania osiedli stosowane były wzory zaproponowane przez J. Kansky'ego (1963), np. wskaźnik β i miara cyklomatyczna, które W. Drobek (1999) wykorzystał do analizy rozplanowania miast zdegradowanych na Śląsku. Na potrzeby analizy morfologii jednostek wchodzących w skład miast-zlepieńców R. Szmytkie (2009) dokonał z kolei modyfikacji wskaźnika rozwinięcia grafu zaproponowanego przez A. Zagożdżona (1977). Wzór ten został wykorzystany przez M. Dymitrowa (2012) do analizy rozplanowania miast zdegradowanych i restytuowanych.

W monografii dotyczącej metod analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych R. Szmytkie (2014) uznał jednak, że zaproponowany uprzednio wskaźnik rozwinięcia grafu jest zbyt mocno zależny od klasy grafu wyrażonej liczbą węzłów i krawędzi, stąd tylko w sposób pośredni wyraża stopień skomplikowania struktury przestrzennej. Syntetyczna miara obrazująca stopień rozwinięcia układu przestrzennego, która byłaby niezależna od wielkości jednostki osadniczej, powinna być natomiast zależna od (Szmytkie 2014):

- względnej liczby krawędzi w stosunku do liczby węzłów (wskaźnik β),
- liczby cykli (bloków urbanistycznych), które świadczą o złożoności układu przestrzennego jednostki, a zarazem są typowym elementem w kształtowaniu krajobrazu miejskiego,
- średniej rangi węzłów w grafie, co wyraża stopień skomplikowania sieci ulicznej (ranga węzłów powinna być określana w oparciu o macierz incydencji) (por. Tinkler 1977).

Nawiązując do powyższych założeń, wzór na stopień rozwinięcia grafu (W_{RG}) przybrał następującą postać:

$$W_{RG} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n r_i^2}{2k}} \times \frac{k + 2c}{n}$$

gdzie:

W_{RG} – wskaźnik rozwinięcia grafu, k – liczba krawędzi, n – liczba węzłów,

c – liczba cykli, $\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n r_i^2}{2k}}$ – wskaźnik wyrażający średnią rangę węzłów w grafie.

Wskaźnik rozwinięcia grafu (W_{RG}) przyjmuje wartości w przedziale $(0, \infty)$, przy czym niezwykle rzadko przekracza wartość 4. Wartość wskaźnika wyraża stopień skomplikowania układu przestrzennego osiedla, a w pośredni sposób jego zwartość (wartość wskaźnika jest bowiem obniżona, jeśli w obrębie grafu występują subgrafy). Wysokie wartości wskaźnika występują w osiedlach o złożonym rozplanowaniu z dużą liczbą cykli, zaś niskie w jednostkach o prostych i mało spójnych układach przestrzennych (osadnictwo rozproszone).

4. Charakterystyka zmian morfologicznych wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia

Procesy suburbanizacji w przypadku otoczenia Wrocławia zostały zapoczątkowane już w drugiej połowie XIX wieku, o czym świadczą przeobrażenia morfologiczne, jakim podlegały np. dawne wsie warzywnicze (tworzące dzisiejszą Dzielnicę Południową) lub osiedla wiejskie wcielone do miasta w okresie międzywojennym (por. Szulc 1963; Miszewska 1996, 2002). Pierwsza faza suburbanizacji w przypadku strefy podmiejskiej Wrocławia została wyraźnie zahamowana przez zmianę sytuacji polityczno-gospodarczej po II wojnie światowej, o czym świadczą m.in. badania B. Miszewskiej (1985). W tym okresie spadła nie tylko intensywność przeobrażeń morfologicznych, ale również i ich zakres przestrzenny. Procesy suburbanizacji obejmowały bowiem jedynie pojedyncze miejscowości (Maleszka, Szmytkie 2009).

Potwierdzają to również analizy zmian w rozplanowaniu 34 miejscowości przyjętych do szczegółowych badań. W pierwszym okresie (lata 30.–lata 70. XX wieku) całkowita liczba węzłów w ich przypadku wzrosła o 27,3%, liczba krawędzi o 24,9%, a liczba cykli o 25,5%. Największe zmiany w tym okresie wystąpiły na terenie miejscowości: Siechnice, Długołęka, Kiełczów, Mirków i Radwanice, zwłaszcza w zakresie liczby cykli, co świadczy o rozbudowie ich układów przestrzennych. W większości analizowanych wsi zmiany morfologiczne były jednak nieznaczne, co potwierdza średnia wartość wskaźnika rozwinięcia grafu, która wzrosła z 1,634 w latach 30. do 1,637 w latach 70. XX wieku. Co więcej, znacząca rozbudowa układu przestrzennego w różny sposób wpływała na wartość wskaźnika rozwinięcia grafu. W części wsi (Mirków, Siechnice, Radwanice, Czernica) przyczyniła się do skomplikowania ich układu przestrzennego. W miejscowościach tych znacząco (ponad 2,5-krotnie) wzrosła liczba cykli (bloków urbanistycznych), co świadczy o rozbudowie siedlisk na wzór miejski. W niektórych wsiach (Kiełczów, Długołęka, Szewce, Tyniec Mały) wartość wskaźnika rozwinięcia grafu, mimo rozbudowy układu przestrzennego, znacząco się zmniejszyła. W miejscowościach tych wzrastała głównie liczba węzłów, a w mniejszym stopniu krawędzi (przy czym liczba cykli pozostawała praktycznie bez zmian), co świadczy o stopniowym rozpraszaniu się zabudowy na ich terenie.

Znacznie większe zmiany morfologiczne wystąpiły w kolejnym okresie (od lat 70. XX wieku do ok. 2010 roku). W tym czasie całkowita liczba węzłów wzrosła o 92,0%, liczba krawędzi o 119,2%, zaś liczba cykli o 214,6%. Przyczyniło się to do wzrostu średniej wartości wskaźnika rozwinięcia grafu do poziomu 2,067. Świadczy to nie tylko o wzroście tempa suburbanizacji w otoczeniu Wrocławia pod koniec XX wieku (por. Miszewska 1985, 2001; Zathej 2002; Gondas-Soroczyńska 2009; Maleszka, Szmytkie 2009; Kajdanek 2011), ale też o zmianie krajobrazu podmiejskiego. Proste formy osadnicze, typowe dla obszarów wiejskich, przeobraziły się w formy złożone, a nawet wielokrotnie złożone, cechujące się przewagą liczby krawędzi nad liczbą węzłów oraz znaczną liczbą cykli, w których wskaźnik rozwinięcia grafu często przekracza wartość 2,50. Formy te dość znacznie odbiegają od specyfiki krajobrazu wiejskiego i są typowe raczej dla obrzeży dużych miast. W niektórych wsiach wartość wskaźnika rozwinięcia grafu wzrosła o ponad 50% (Bielany Wrocławskie, Chrzastawa Mała, Długołęka, Kamieniec Wrocławski, Krzeptów, Smolec), co świadczy o znacznej przebudowie ich układów przestrzennych. Mimo ogólnego wzrostu tempa procesów suburbanizacji w otoczeniu Wrocławia, można wyróżnić obszary bardziej lub mniej wzmoczonego ruchu budowlanego. Najsilniejszym przemianom morfologicznym podlegają obecnie miejscowości bezpośrednio graniczące z Wrocławiem lub położone wzdłuż głównych ciągów drogowych wychodzących z miasta (zwłaszcza na terenie gmin: Długołęka, Czernica, Siechnice, Kobierzyce, Kąty Wrocławskie). W obszarach, gdzie procesy suburbanizacji zostały zapoczątkowane z pewnym opóźnieniem (Lutynia i Wilkszyn w gminie Miękinia, Malin i Wisznia Mała w gminie Wisznia Mała, Radomierzyce w gminie Siechnice), w ostatnich latach doszło z kolei do rozproszenia zabudowy.

5. Typologia wsi podmiejskich w nawiązaniu do specyfiki przeobrażeń morfologicznych

Przeprowadzone analizy wykazały znaczne zróżnicowanie i różne tempo przeobrażeń morfologicznych zachodzących w otoczeniu Wrocławia w okresie powojennym. Głównymi czynnikami różnicującymi charakter i dynamikę zmian przestrzennych w miejscowościach leżących w strefie podmiejskiej Wrocławia są: odległość od miasta i położenie względem głównych ciągów komunikacyjnych, które wpływają na ich dostępność komunikacyjną i czas dojazdu do miasta (potwierdzają to też badania dotyczące zmian ludnościowych w otoczeniu Wrocławia – por. Maleszka, Szmytkie 2009). Istotną rolę odgrywa również pierwotny typ morfogenetyczny poszczególnych miejscowości, a także uwarunkowania topograficzne, wpływające na możliwość rozbudowy ich układu przestrzennego. W nawiązaniu do specyfiki przeobrażeń morfologicznych zachodzących w otoczeniu Wrocławia w okresie powojennym można wydzielić sześć zasadniczych typów wsi podmiejskich (tab. 1):

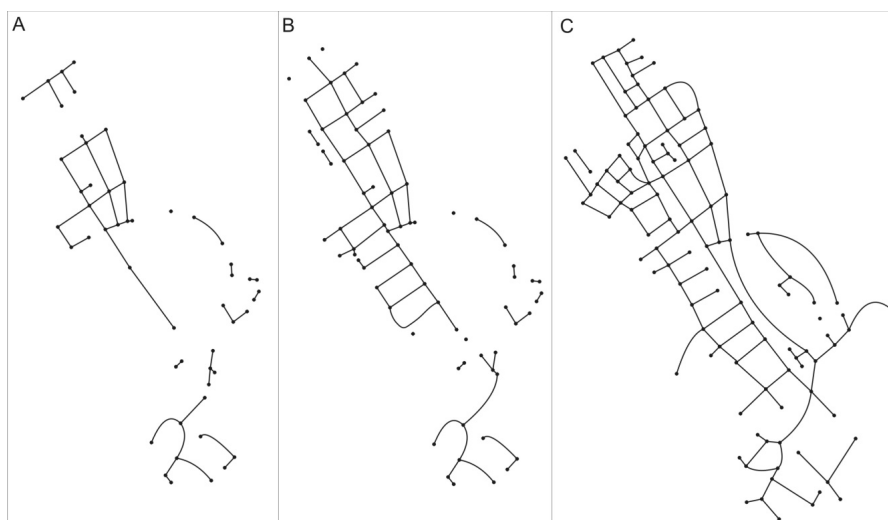
Tabela 1

Specyfika przeobrażeń morfologicznych we wsiach leżących w strefie podmiejskiej Wrocławia w okresie powojennym

Typ wsi	Pierwszy okres (lata 40. –lata 70. XX w.)				Drugi okres (lata 70. XX w. –lata 10. XXI w.)			
	Zmiana liczby (lata 40. – 100%)			Zmiana stopnia rozwi- nięcia grafu	Zmiana liczby (lata 70. – 100%)			Zmiana stopnia rozwi- nięcia grafu
	węzłów	krawędzi	cykli		węzłów	krawędzi	cykli	
Typ A	188,3	211,1	450,0	139,6	179,4	216,4	327,8	139,3
Typ B	105,6	107,8	100,0	102,5	305,3	401,0	1520,0	170,3
Typ C	152,7	139,3	116,7	89,0	212,8	267,6	519,0	155,5
Typ D	124,4	115,9	100,0	92,9	260,7	289,5	337,5	110,2
Typ E	114,7	116,9	138,5	104,8	154,2	183,0	283,3	131,6
Typ F	109,4	107,4	109,5	99,3	181,7	163,0	121,7	84,8

Źródło: opracowanie własne

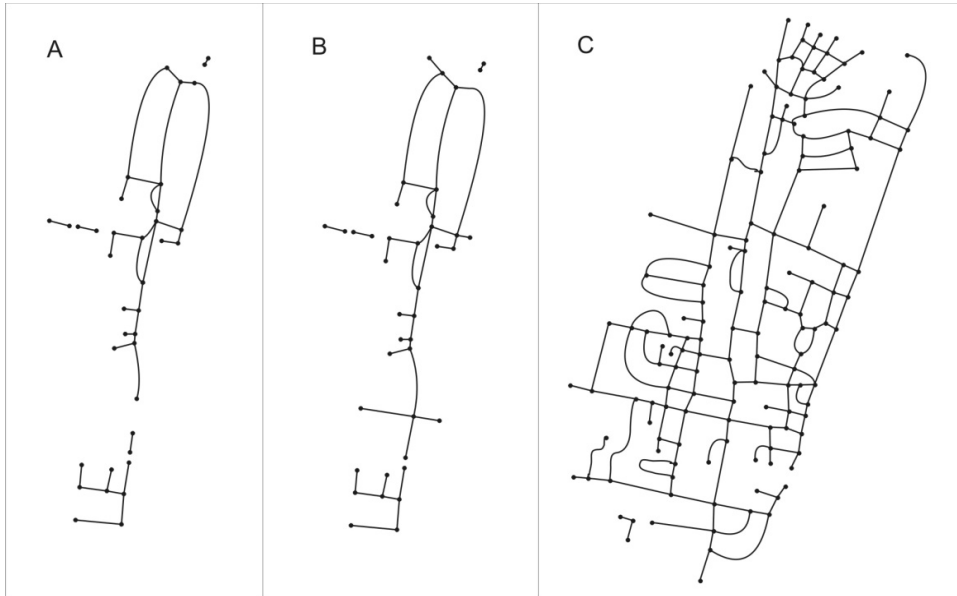
- miejscowości, w których znaczący rozwój układu przestrzennego w okresie powojennym przyczynił się do skomplikowania ich struktury (szybszy przyrost liczby krawędzi i cykli niż liczby węzłów) – typ A, np. Mirków, Radwanice (ryc. 3) i Siechnice;

Ryc. 3. Grafy przedstawiające morfologię wsi Radwanice
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

- miejscowości, w których bardzo znaczący wzrost wielkości w drugim okresie (po 1970 roku) przyczynił się do znacznego skomplikowania ich układu przestrzennego – typ B, np. Bielany Wrocławskie (ryc. 4), Chrzęstawa Mała, Mędłów, Ramiszów i Wysoka;

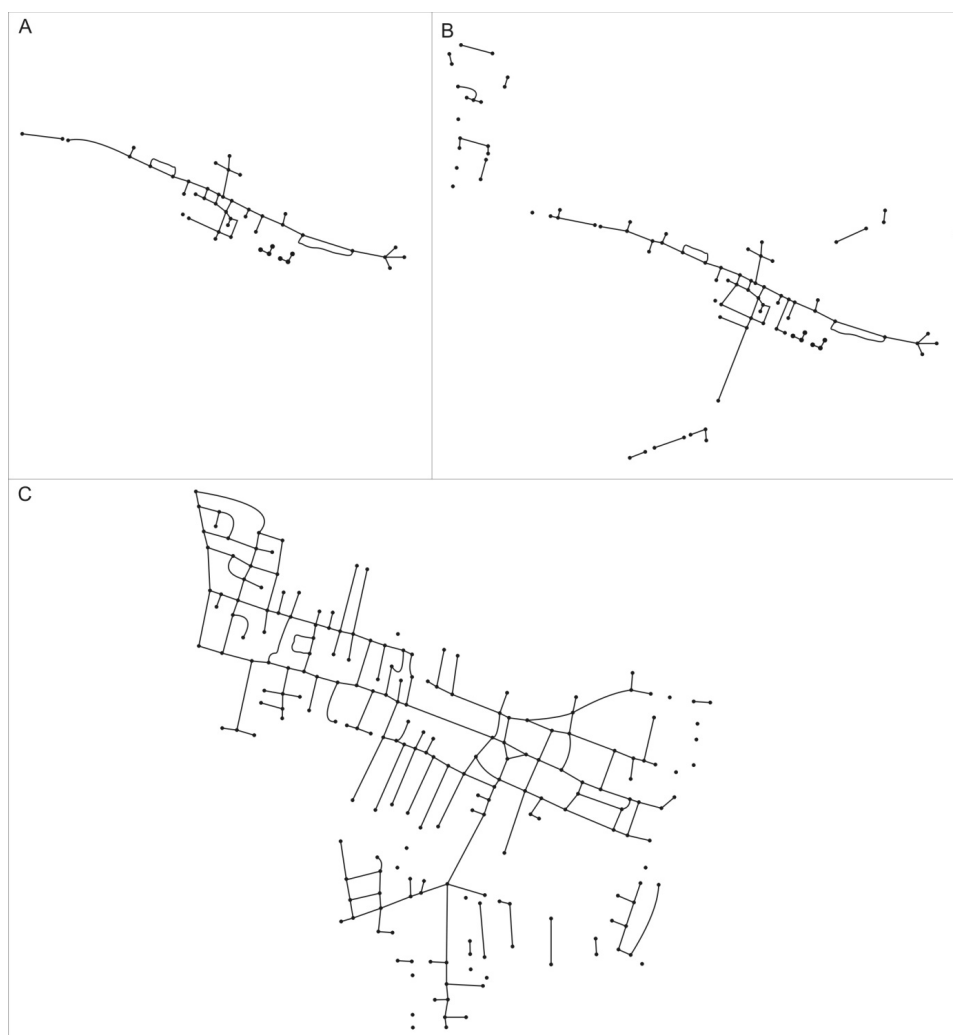

Ryc. 4. Grafy przedstawiające morfologię wsi Bielany Wrocławskie
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

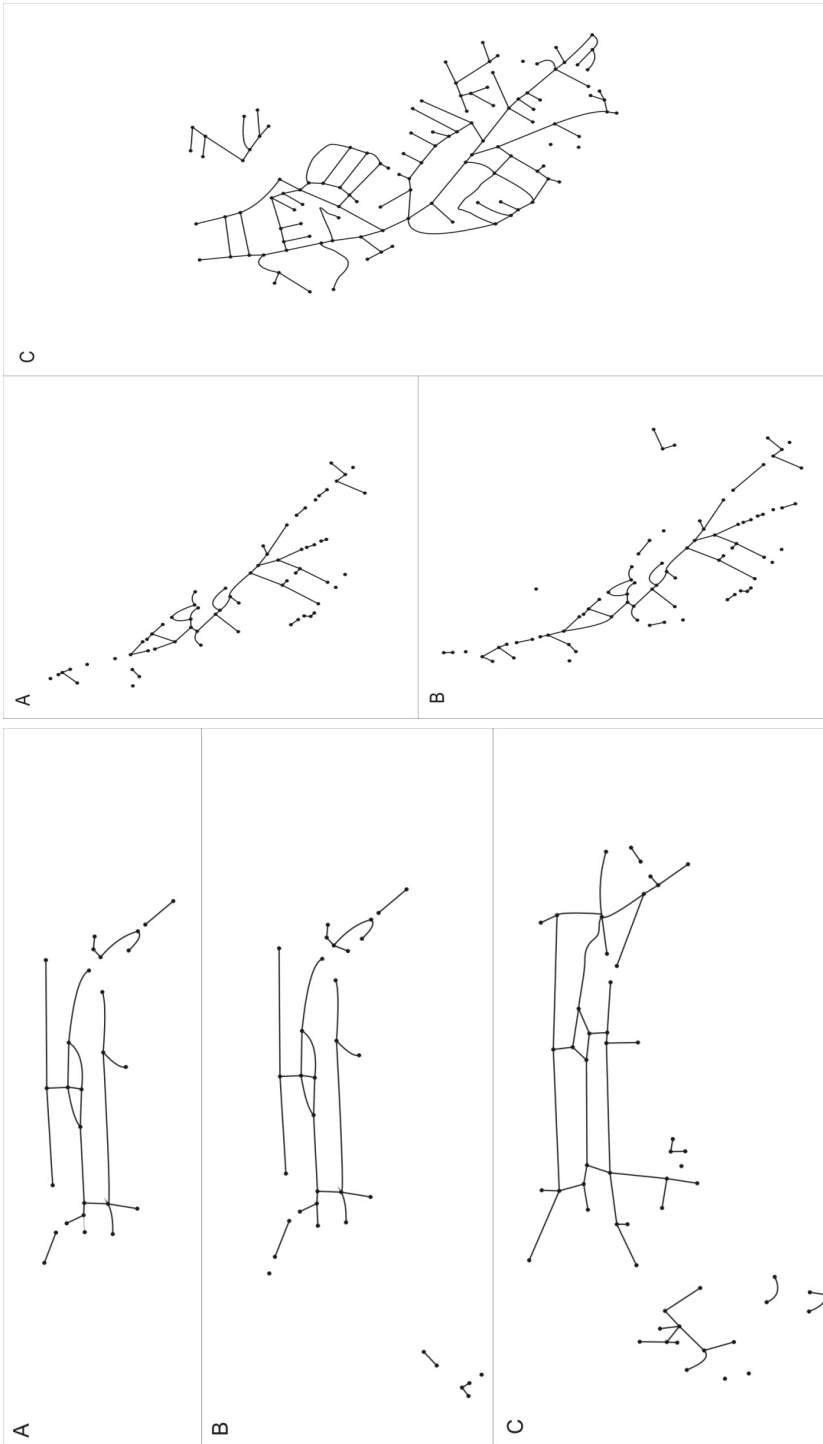
- miejscowości, w których nieznaczny wzrost wielkości w pierwszym okresie przyczynił się do rozproszenia układu, a w drugim do znacznego skomplikowania układu (w pierwszym okresie wzrastała głównie liczba węzłów, w drugim głównie liczba krawędzi i cykli) – typ C, np. Długołęka, Kielczów (ryc. 5), Krzeptów, Ligota Piękna, Smolec i Tyniec Mały;
- miejscowości, w których nieznaczny wzrost wielkości w pierwszym okresie przyczynił się do rozproszenia układu, a w drugim do nieznacznego skomplikowania układu – typ D, np. Karwiany-Komorowice, Nadolice Wielkie, Szewce (ryc. 6) i Żerniki Wrocławskie;
- miejscowości, w których nieznaczny wzrost wielkości w pierwszym okresie nie wywołał znaczących zmian przestrzennych, w drugim nastąpiło skomplikowanie układu – typ E, np. Chrzęstawa Wielka, Czernica, Gajków, Kamieniec Wrocławski (ryc. 7), Miękinia i Święta Katarzyna;

- miejscowości, w których wzrost wielkości układu (głównie w drugim okresie) przyczynił się do zmniejszenia skomplikowania ich układu przestrzennego (znaczący wzrost liczby węzłów, natomiast nieznaczny wzrost liczby krawędzi i cykli) – typ F, np. Lutynia, Malin, Prusowice, Radomierzyce, Wilkszyn (ryc. 8), Wisznia Mała i Żórawina.

Ryc. 5. Grafy przedstawiające morfologię wsi Kielczów
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

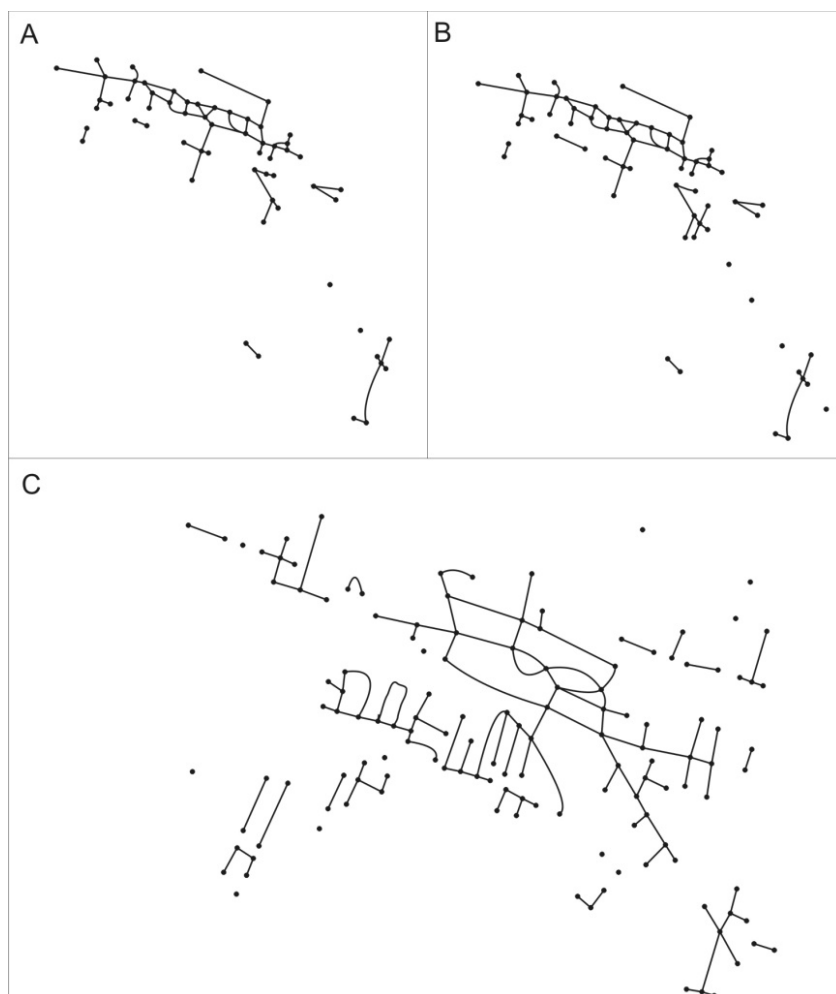

Ryc. 6. Grafy przedstawiające morfologię wsi Szewce
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 7. Grafy przedstawiające morfologię wsi Kamieniec Wrocławski
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 8. Grafy przedstawiające morfologię wsi Wilkszyn
A – 1935 r., B – 1975 r., C – 2010 r.

Źródło: opracowanie własne

6. Podsumowanie i wnioski

Na podstawie analizy zmian w rozplanowaniu miejscowości położonych w strefie podmiejskiej Wrocławia można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Pierwsza faza suburbanizacji zapoczątkowana w drugiej połowie XIX wieku została wyraźnie zahamowana przez zmianę sytuacji polityczno-gospodarczej po 1945 roku. W tym okresie spadła intensywność przeobrażeń morfologicznych, a ich zakres przestrzenny ograniczył się jedynie do pojedynczych wsi.

Druga faza wzmożonej suburbanizacji rozpoczęła się wraz z transformacją społeczno-gospodarczą po 1989 roku. Przyczyniła się ona do znaczących zmian w krajobrazie podmiejskim, wywołanych intensywnym ruchem budowlanym. Proste formy osadnicze, typowe dla obszarów wiejskich, przeobraziły się w formy złożone lub wielokrotnie złożone, odbiegające od specyfiki krajobrazu wiejskiego, które są typowe raczej dla obrzeży dużych miast.

2. Przeobrażenia morfologiczne wsi na obszarach podmiejskich są mocno zróżnicowane w zakresie charakteru i intensywności przemian. Znacząca rozbudowa układu przestrzennego w części wsi przyczyniła się do skomplikowania ich układu przestrzennego (w wyniku znaczącego wzrostu liczby bloków urbanistycznych). W innych wsiach wartość wskaźnika rozwinięcia grafu znacząco się zmniejszyła, co świadczy o stopniowym rozpraszaniu się zabudowy na ich terenie. Wprowadzanie podobnych wzorców urbanistycznych na obszary podmiejskie (w postaci dość jednorodnych pod względem morfologii i fizjonomii osiedli o zabudowie jedno- lub wielorodzinnej) nie przyczyniło się jednak do ujednoczenia się układów przestrzennych wsi.
3. Głównymi czynnikami różnicującymi charakter i dynamikę zmian przestrzennych w strefie podmiejskiej Wrocławia są: odległość od miasta i położenie względem głównych ciągów komunikacyjnych, które wpływają na ich dostępność komunikacyjną i czas dojazdu do miasta. Istotną rolę odgrywa również pierwotny typ morfogenetyczny poszczególnych miejscowości i uwarunkowania topograficzne (które w przypadku strefy podmiejskiej Wrocławia są zróżnicowane dla obszarów leżących w lewobrzeżnej i prawobrzeżnej części dorzecza Odry), wpływające na możliwość rozbudowy ich układu przestrzennego.

Głównymi skutkami intensywnego ruchu budowlanego w strefach podmiejskich są: transformacja pierwotnych układów przestrzennych podmiejskich wsi, zmiany fizjonomiczne związane z wprowadzeniem na obszary podmiejskie nowej, odmiennej dla wsi zabudowy (por. Więclaw-Michniewska 2006; Wójcik 2006; Bański 2008a; Gonda-Soroczyńska 2009; Kajdanek 2011) i zatarcie się pierwotnego charakteru wsi poprzez przeobrażenie krajobrazu wiejskiego w krajobraz podmiejski, cechujący się współwystępowaniem form typowych dla obszarów wiejskich i obrzeży dużych miast.

LITERATURA

- Bagińska J., Szmytkie R., 2009, *Zmiany ludnościowe w strefach podmiejskich dużych miast Polski*, [w:] Kamińska W., Mularczyk M. (red.), *Współczesne procesy urbanizacji obszarów wiejskich*, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce: 9–17.
- Bański J., 2008a, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] Jezierska-Thole A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie continuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Toruń: 29–44.

- Bański J., 2008b, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 14, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Warszawa.
- Bański J., 2012, *Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum”, 11/3: 5–15.
- Batty M., Chin N., Besussi E., 2002, *State of the Art Review of Urban Sprawl Impacts and Measurement Techniques*, Deliverable Report D1, SCATTER, European Commission, www.casa.ucl.ac.uk/scatter/download/Scatter_D1.pdf.
- Drobek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Wydawnictwo Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of the National Administrative System*, Degree Project for Master of Science, University of Gothenburg, Gothenburg.
- Gonda-Soroczyńska E., 2009, *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, 4: 149–165.
- Kajdanek K., 2011, *Pomiędzy miastem a wsią. Suburbanizacja na przykładzie osiedli podmiejskich Wrocławia*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Kansky K.J., 1963, *Structure of Transport Networks: Relationships between Network Geometry and Regional Characteristics*, University of Chicago, Department of Geography, Research Papers 84, Chicago.
- Lisowski A., Grochowski M., 2009, *Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje*, [w:] *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033*, 1, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa: 221–280.
- Maleszka W., Szymytkie R., 2009, *Zmiany ludnościowe w strefie podmiejskiej Wrocławia*, [w:] Kamińska W., Mularczyk M. (red.), *Współczesne procesy urbanizacji obszarów wiejskich*, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce: 19–34.
- Mayer M., Szymytkie R., 2014, *Kształtowanie się stref podmiejskich wokół miast średniej wielkości (studia przypadków z regionu południowo-zachodniego)*, [w:] Jezierska-Thöle A., Biczkowski M. (red.), *Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich w świetle polityki Unii Europejskiej*, t. 2: *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń: 21–152.
- Miszewska B., 1985, *Przemiany morfologiczne osadnictwa wiejskiego w strefie podmiejskiej Wrocławia. Metoda analizy*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica”, 5: 103–122.
- Miszewska B., 1995, *Strefa miejska i peryferie w powiększającym się terytorialnie Wrocławiu*, VIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Uniwersytet Łódzki, Łódź: 17–23.
- Miszewska B., 1996, *Struktura morfologiczna peryferyjnych osiedli Wrocławia*, „Prace Instytutu Geograficznego. Seria B: Geografia Społeczna i Ekonomiczna”, 14, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1904: 53–61.
- Miszewska B., 2001, *Współczesne osiedla willowe wrocławian – kontynuacja procesu, zmienność formy*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany* (cz. 2), XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 187–198.

- Miszewska B., 2002, *Wsie jako jądra genetyczne osiedli wrocławskich*, „Rocznik Wrocławski”, 8: 107–119.
- Namyślak B., Sikorski D., 2010, *Wybrane cechy zasobów mieszkaniowych we Wrocławiu w aglomeracji wrocławskiej*, [w:] Słodczyk J., Dembicka-Niemiec A. (red.), *Funkcje miast jako czynnik kształtowania przestrzeni miejskiej*, „Studia Miejskie”, 2: 181–192.
- Öre O., 1966, *Wstęp do teorii grafów*, PWN, Warszawa.
- Soule D.C. (red.), 2006, *Urban Sprawl – a Comprehensive Reference Guide*, Greenwood Press, London.
- Straszewicz L., 1985, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 5: 7–16.
- Sudra P., 2016, *Zastosowanie wskaźników koncentracji przestrzennej w badaniu procesów urban sprawl*, „Przegląd Geograficzny”, 88 (2): 247–272.
- Szmytkie R., 2009, *Miasta-zlepięce na Śląsku Dolnym i Opolskim*, „Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego”, 6, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szmytkie R., 2011, *Osiedla wiejskie w granicach administracyjnych dużego miasta (przykład Wrocławia)*, [w:] Słodczyk J. (red.), *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*, „Studia Miejskie”, 3: 159–186.
- Szmytkie R., 2014, *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, „Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego”, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szulc H., 1963, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX wieku*, Monografie Śląskie, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław.
- Tinkler K.J., 1977, *An Introduction to Graph Theoretical Methods in Geography*, Concepts and Techniques in Modern Geography, 14.
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 10, Warszawa.
- Więclaw-Michniewska J., 2006, *Krakowskie suburbia i ich społeczność*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Wójcik M., 2006, *Przemiany siedlisk wsi pod wpływem urbanizacji we wschodnim paśmie aglomeracji łódzkiej (koluszkowsko-brzezińskim)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 7: 201–213.
- Zagożdżon A., 1970, *Metody grafowe w badaniach osadniczych ze szczególnym uwzględnieniem morfologii siedlisk*, „Przegląd Geograficzny”, 42 (2): 335–348.
- Zagożdżon A., 1977, *Wykorzystanie metod i technik grafowych w analizie struktur przestrzennych*, [w:] Chojnicki Z. (red.), *Metody ilościowe i modele w geografii*, PWN, Warszawa: 158–169.
- Zathey M., 2002, *Struktura przestrzenna i mieszkańcy osiedli podwrocławskich*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany*, XV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź: 165–174.

MORPHOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF RURAL SETTLEMENTS IN THE SUBURBAN ZONE OF THE WROCLAW CITY

Abstract The aim of this paper is to identify morphological transformation trends undergoing currently in rural settlements located in the Wrocław suburban zone. The article focuses on changes in original spatial layouts of rural settlements caused by intensive building activities, leaving out the physiognomic aspect of those processes. Considering the aim of the paper, the following research questions seem justified: (1) whether it is possible to describe morphological transformations in rural settlements according to a clearly defined scheme, as well as (2) whether intensive building activity in the vicinity of a city leads to unification of spatial layouts of suburban rural settlements. A detailed analysis was conducted in 34 settlements, which, during the post-war period, were subject to the most intensive morphological transformations. In order to analyze morphological changes, graph theory was applied. Basing on the analysis of layout changes in settlements located in the Wrocław suburban zone, the following conclusions can be drawn:

- The first stage of suburbanization, commenced in the second half 19th century, was considerably inhibited by the changes in the political-economic situation after 1945. During this period, the intensity of morphological transformations decreased, while their spatial scope was limited only to single settlements. The second stage of intensive suburbanization began with the socio-economic transformation after 1989. It contributed to significant changes in the suburban landscape, caused by intensive building activity. Simple settlement forms, typical for rural areas, were transformed into complex forms, different from those of characteristic rural landscape, which are typical for the outskirts of big cities.
- Morphological transformations of rural settlements located in the suburban areas are heavily diverse in the scope of the character and intensity of changes. Considerable development of spatial layout in some rural settlements resulted in its complication (as a result of a significant increase in the number of urban blocks). In other rural settlements, the value of graph development index considerably decreased, which is a sign of a gradual dispersion of development in those areas. Nevertheless, the introduction on similar urban models in suburban areas did not result in unification of spatial layouts of rural settlements.
- The main factors differentiating the character and dynamics of spatial changes in the Wrocław suburban zone are: distance from the city and location in the vicinity of transport routes, which influence their communication accessibility and time necessary for the commute to the city. What is also important, is the original morphogenetic type of particular settlements and topographic determinants, which influence the possibility of further development of their spatial layouts.

Keywords Morphological transformations, graph theory, suburban zone, suburbanization, Wrocław city.

Dr Robert Szmytkie
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Uniwersytet Wrocławski
e-mail: robert.szmytkie@uwr.edu.pl

Mgr Bartosz Nowak
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Uniwersytet Wrocławski
e-mail: bartek.911@gmail.com

Ewa Lechowska

RYZIKO POWODZIOWE W MIASTACH NADODRZAŃSKICH W KONTEKŚCIE SPOSOBU ZAGOSPODAROWANIA OBSZARÓW ZALEWOWYCH¹

Zarys treści W pracy podjęto próbę określenia ryzyka powodziowego w oparciu o sposób zagospodarowania obszarów zalewowych w miastach nadodrzańskich w Polsce. Kryterium oceny ryzyka powodziowego jest powierzchnia zajmowana przez konkretne formy zagospodarowania w granicach terenu zalewowego. Oceny dokonano poprzez uporządkowanie liniowe wszystkich miast nadodrzańskich według poziomu ryzyka powodziowego (ranking miast), a następnie ich pogrupowanie. Otrzymane wyniki odzwierciedlają poziom ryzyka powodziowego miast względem siebie.

Słowa kluczowe Ryzyko powodziowe, zagospodarowanie terenu, obszary zalewowe, Odra.

1. Wprowadzenie

Współcześnie coraz częściej obserwuje się proces zasiedlania i zagospodarowywania naturalnych obszarów zalewowych. Powoduje to, że powodzie wyrządzają coraz większe straty materialne i niematerialne, zwłaszcza na terenach zurbanizowanych, na których w sposób szczególny nakładają się problemy związane z ochroną przed powodzią. Wynika to z charakteru zagospodarowania terenów zalewowych, ich zróżnicowania oraz zróżnicowanej wartości majątku.

W Polsce problematyka oceny poziomu ryzyka powodziowego jest zagadnieniem stosunkowo nowym. Pierwsze badania w tym zakresie prowadzone były w kraju pod koniec lat 90. XX i na początku XXI wieku (Twaróg 1997; Słota 2000; Twaróg 2002, 2004). Problematyka analizy ryzyka powodziowego w Polsce zyskała jednak na znaczeniu dopiero po 2010 roku, kiedy dokonano implementacji

---

¹ Praca została sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS4/00436.

Dyrektywy Powodziowej do polskiego ustawodawstwa, m.in. do *Ustawy Prawo Wodne* oraz *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*. Jest zatem aktualna, ma ewidentne walory aplikacyjne, a do tego ma charakter obligatoryjny. Ryzyko powodziowe oznacza kombinację prawdopodobieństwa wystąpienia powodzi i związanych z nią potencjalnych, negatywnych konsekwencji dla zdrowia ludzkiego, środowiska, dziedzictwa kulturowego oraz działalności gospodarczej (Kitowski 2010).

Na świecie badania w zakresie oceny ryzyka powodziowego są rozwinięte w znacznie większym stopniu. Powszechnie, m.in. w krajach Europy Zachodniej, w tym w Polsce, ryzyko powodziowe określa się na podstawie sporządzonych map ryzyka powodziowego określających: 1) budynki zalane do wysokości do 2 m i powyżej 2 m oraz liczbę zagrożonej ludności na terenach powodziowych, 2) formy użytkowania terenu i przypisane im wartości strat powodziowych oraz 3) działalność przemysłową, obszary chronione i inne istotne źródła zanieczyszczeń, np. oczyszczalnie ścieków, cementarze, elektrociepłownie zlokalizowane na obszarach zalewowych. Mapy ryzyka sporządza się w oparciu o opracowane wcześniej mapy zagrożenia powodziowego, przedstawiające zasięg obszarów zagrożonych powodzią. W Europie Zachodniej w celu obliczenia wysokości potencjalnych szkód stosuje się funkcje bazujące na wycenie poszczególnych obiektów i klas użytkowania (np. w Niemczech – IKSR 2001). Majątek trwały wycenia się na podstawie powodzi historycznych w zależności od klas użytkowania terenu i określa się w euro na m² poszczególnej klasy użytkowania terenu. W Polsce wartość jednostkową (na ha lub m²) określono dla siedmiu form zagospodarowania obszarów zalewowych oraz dodatkowo dla trzech z nich stopień utraty majątku w zależności od głębokości zalewu. Wysokość szkód określa się zatem w zależności od głębokości zalania oraz określonej wcześniej wartości majątku trwałego. Wyznaczone funkcje szkód uzależnione od rodzaju użytkowania terenu przyjmuje się jako procentową utratę wartości w zależności od głębokości zalania. Na podstawie wartości powierzchni poszczególnych klas użytkowania terenów zalewowych oraz głębokości zalania, korzystając z funkcji strat oraz wartości majątkowych, można określić potencjalne szkody powodziowe (Śliżewski 2008).

Celem badań jest ocena poziomu ryzyka powodziowego wszystkich miast położonych nad Odrą w Polsce na podstawie powierzchni form zagospodarowania terenów zalewowych. Zakres czasowy badań obejmuje lata 1996–2011. Zakres ten podzielono na dwa okresy badawcze: pierwszy (lata 1996–2004) i drugi (2005–2011). W pracy uwagę skupiono na analizie ryzyka powodziowego w ujęciu ekonomicznym, czyli z punktu widzenia potencjalnych strat materialnych mogących powstać w wyniku powodzi. Przeprowadzone analizy nawiązują przede wszystkim do badań nad ekspozycją miast nadodrzańskich na ryzyko powodziowe.

2. Obszar i metody badań

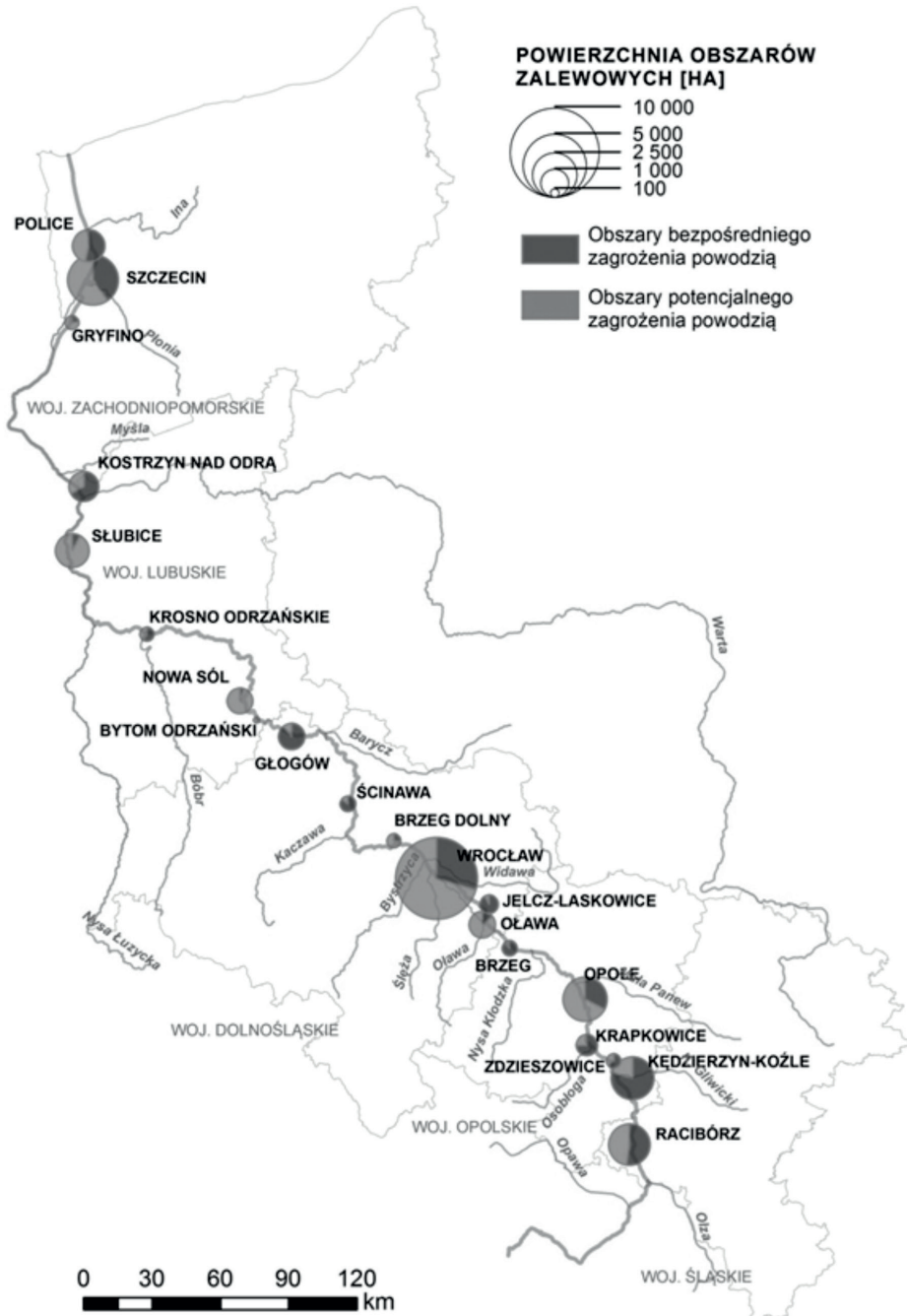
Zakres przestrzenny badań obejmuje wszystkie miasta położone nad rzeką Odrą w Polsce, tj. grupę 20 miast (ryc. 1). Badana grupa jest wewnętrznie silnie zróżnicowana pod względem wielkości (określonej liczbą mieszkańców czy powierzchnią w granicach administracyjnych), jak również rangi administracyjnej i powierzchnią zalewu (terenów zagrożonych powodzią) (tab. 1). Przynajmniej jednym z miast badanych jest miasto położone w różnych odcinkach biegu rzeki Odry. Wyróżnić można jej trzy zasadnicze części: 1 – górną Odrę pomiędzy Olżą a ujściem Widawy (przy ujściu Nysy Kłodzkiej dzieli się ją dodatkowo na bieg dolny i górny), 2 – środkową Odrę od ujścia Widawy po ujście Warty oraz 3 – dolną Odrę od ujścia Warty do ujścia Odry do Zalewu Szczecińskiego. Odra w odcinku źródłowym ma górski charakter, przechodząc w niższym biegu w rzekę nizinną.

Największą powodzią w XX wieku w dorzeczu Odry była powódź w lipcu 1997 roku, która wystąpiła w południowo-zachodniej Polsce i którą nazwano powodzią tysiąclecia (DUW 2011). W wyniku tej powodzi najbardziej ucierpiały miasta: Nowa Sól, Krosno Odrzańskie i Bytom Odrzański (w woj. lubuskim), Racibórz (w woj. śląskim), Opole, Kędzierzyn-Koźle, Krapkowice (w woj. opolskim) oraz gmina Oława, miasto Wrocław, gmina Brzeg Dolny (w woj. dolnośląskim) (WBU 2002). Powódź w roku 1997 wykazała, że istniejący system ochrony przeciwpowodziowej w zlewni Odry jest niewystarczający, zwłaszcza zabezpieczenia aglomeracji miejskich położonych nad Odrą (Klepacz, Łagosz 2008; NIK 2011).

Analizowanymi obszarami zalewowymi są obszary bezpośredniego i potencjalnego zagrożenia powodzią o prawdopodobieństwie wystąpienia powodzi $p = 1\%$, określone na mapach terenów zalewowych przez Regionalne Zarządy Gospodarki Wodnej w Szczecinie, Wrocławiu i Gliwicach odpowiednio w roku 2010, 2003 i dla lat 2003–2006. Obszary bezpośredniego zagrożenia powodzią obejmują tereny między linią brzegu rzeki a linią wałów przeciwpowodziowych lub wysokim naturalnym brzegiem, czyli tzw. obszar międzywała. Tereny potencjalnego zagrożenia powodzią to obszary narażone na zalanie w przypadku przełania się wód przez koronę wałów, zniszczenia lub ich uszkodzenia oraz zniszczenia lub uszkodzenia budowli piętrzących.

Obszar zagrożony powodzią w miastach nadodrzańskich w Polsce wynosi łącznie około 27,6 tys. ha. W górnym biegu Odry znajduje się 10 miast, w środkowym 7, a w dolnym 3. Przeciętny wskaźnik zasięgu zalewu dla ośrodków nadodrzańskich kształtuje się na poziomie 27% powierzchni miasta. Największym stopniem zagrożenia powodziowego cechują się miasta środkowej Odry – przeciętnie ponad 33% powierzchni tych miast jest zagrożone powodzią, średnim – miasta górnej Odry (24%), najniższym – dolnej Odry (23,6%) (Lechowska 2016).

Ryc. 1. Wielkość i struktura terenów zalewowych w miastach nadodrzańskich

Źródło: opracowanie własne

Tabela 1

Charakterystyka społeczno-gospodarcza miast nad Odrą

Poz	Miasto	Bieg rzeki	Pow. miasta (ha)*	Liczba ludności (os)*	Ranga admin. (siedziba)	Pow. zalewu (ha)	Wskaźnik zalewu (%)
1	Racibórz	górnym	7498	55 492	powiatu	2 146,90	28,63
2	Kędzierzyn-Koźle	górnym	12 355	62 399	powiatu	2 309,02	18,69
3	Zdzieszowice	górnym	1 233	11 801	powiatu	258,21	20,94
4	Krapkowice	górnym	2 099	16 789	powiatu	555,45	26,47
5	Opole	górnym	9 577	118 931	województwa	2 448,56	25,57
6	Brzeg	górnym	1 446	36 469	powiatu	247,95	19,85
7	Oława	górnym	2 733	32 572	powiatu	880,05	32,20
8	Jelcz-Laskowice	górnym	1 704	15 853	powiatu	423,74	24,86
9	Wrocław	górnym	29 306	635 759	województwa	8 401,97	28,67
10	Brzeg Dolny	górnym	1 719	12 420	gminy	287,05	14,42
11	Ścinawa	środkowym	1 353	5 721	gminy	306,03	22,61
12	Głogów	środkowym	3 498	68 666	powiatu	870,14	24,88
13	Bytom Odrzański	środkowym	230	4 387	gminy	45,39	19,77
14	Nowa Sól	środkowym	2 180	39 512	powiatu	832,18	38,17
15	Krosno Odrzańskie	środkowym	815	11 637	powiatu	250,60	30,75
16	Słubice	środkowym	1 923	16 918	powiatu	1 410,16	73,35
17	Kostrzyn nad Odrą	środkowym	4 618	18 031	powiatu	1 121,52	24,29
18	Gryfino	dolnym	959	21 450	powiatu	241,68	25,20
19	Szczecin	dolnym	30 110	405 657	województwa	3 207,07	10,65
20	Police	dolnym	3 734	33 236	powiatu	1 308,91	35,06

* Dane wg GUS na 2015 r.

Źródło: opracowanie własne

Na obszarach zalewowych w miastach nadodrzańskich w Polsce dominują obszary potencjalnego zagrożenia powodzią – stanowią one 57% obszarów zagrożonych tym zjawiskiem. Tereny bezpośrednio zagrożone powodzią obejmują 43% terenów zalewowych. W nieznacznej większości, tj. w 11 miastach z 20, obszary bezpośredniego zagrożenia powodzią zajmują większą powierzchnię niż tereny potencjalnego zagrożenia. Największą dysproporcję można zauważyć w Krapkowicach, Głogowie, Jelczu-Laskowicach, Kostrzynie nad Odrą, Ścinawie, Zdzieszowicach, Brzegu i Kędzierzynie-Koźlu. Jest to bardzo niebezpieczna sytuacja, ponieważ tereny bezpośredniego zagrożenia, obejmujące z reguły teren międzywałą bądź obszar w ogóle niechroniony wałami przeciwpowodziowymi, zostają w pierwszej kolejności zalane wodami powodziowymi w porównaniu do obszarów potencjalnego zagrożenia powodziowego. Z punktu widzenia powierzchni terenów zalewowych, w największym stopniu zagrożone powodzią są duże ośrodki miejskie, położone głównie w górnym biegu rzeki Odry, tj. Wrocław, Opole, Kędzierzyn-Koźle i Racibórz, jak również Szczecin leżący na odcinku dolnej Odry. Bardzo mały obszar zagrożony powodzią występuje w Zdzieszowicach, Krośnie Odrzańskim, Brzegu Dolnym, Gryfinie, a najmniejszy w Bytomiu Odrzańskim (ryc. 1, tab. 1).

Zagospodarowanie terenów zalewowych określono na podstawie ortofotomap i zdjęć lotniczych wykonanych dla obszaru badań w trzech seriach czasowych, tj. w latach 1995–1997, w roku 2004 oraz w latach 2010–2012. Biorąc pod uwagę czas wykonania zobrażeń lotniczych, przyjęto w pracy za okres badań lata 1996–2011, przy czym wyróżniono trzy serie czasowe, tj. rok 1996, 2004 i 2011 i dla nich przeprowadzono analizę ryzyka powodziowego. Identyfikacji form pokrycia i zagospodarowania terenów zalewowych dokonano metodą fotointerpretacji ww. zobrażeń lotniczych metodą klasyfikacji wizualnej za pomocą narzędzi GIS.

Strukturę zagospodarowania terenów zalewowych opisano za pomocą 24 form zagospodarowania terenu (tab. 2). Wyróżnione tereny zabudowy stanowią teren znajdujący się *stricte* pod budynkiem obejmujący zewnętrzny obrys jego kubatury w przyziemiu, nazywany inaczej powierzchnią jego zabudowy. Za tereny zainwestowane przyjęto tereny zabudowane, zurbanizowane niezabudowane (tereny trawiaste i place) oraz tereny komunikacyjne.

Analizowane obszary zalewowe cechują się zróżnicowanym stopniem zainwestowania. Największe zróżnicowanie udziału terenów zainwestowanych w powierzchni zalewu występuje na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią (współczynnik zmienności wynosi 73%, podczas gdy na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią – 66% i terenach zalewowych ogółem – 58%). Obszary zalewowe ogółem są relatywnie wysoko zainwestowane – grupa miast o wysokim poziomie zainwestowania jest najliczniejsza z wyróżnionych klas według udziału terenów zainwestowanych w powierzchni zalewu. Tereny zagrożone powodzią

Tabela 2

Klasyfikacja form pokrycia i zagospodarowania terenów zalewowych

Poziom 1	Poziom2	Poziom 3	Poziom 4	
Tereny niezurbanizowane	Tereny wód	Tereny wód	Tereny wód płynących	
			Tereny wód stojących	
	Tereny leśne, zadrzewione i zakrzewione	Tereny leśne, zadrzewione i zakrzewione	Tereny leśne	
			Tereny zadrzewione i roślinności krzewiastej	
	Tereny rolnicze	Tereny upraw rolnych	Łąki i pastwiska	
			Grunty orne	
		Tereny upraw trwałych	Sady	
Tereny zurbanizowane	Tereny semizainwesto- wane	Tereny rekreacyjne i wypoczyn- kowe	Zieleń urządzona	
			Cmentarze	
			Ogródki działkowe	
			Place sportowe	
	Tereny zainwestowane	Tereny niezabudowane zurbanizowane	Tereny komunikacyjne	Tereny trawiaste
				Place utwardzone i nieutwardzone
		Tereny zabudowy	Tereny zabudowy	Tereny komunikacji kołowej
				Tereny komunikacji szynowej
				Tereny zabudowy mieszkaniowej
				Tereny zabudowy usługowej i handlowej
				Tereny zabudowy biurowej
				Tereny zabudowy usług publicznych
				Tereny zabudowy sakralnej
				Tereny zabudowy przemysłowej i magazynowej
				Tereny zabudowy transportu
				Tereny zabudowy gospodarczej
Tereny zabudowy infrastruktury technicznej				

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Danych Obiektów Topograficznych i Ewidencji Gruntów i Budynków

w miastach nadodrzańskich w Polsce są zainwestowane na 19% swojej ogólnej powierzchni, przy czym tereny chronione wałami przeciwpowodziowymi w większym stopniu aniżeli tereny międzywała (odpowiednio 25% i 11%). Najbardziej zainwestowane są tereny zalewowe miast położonych w środkowym odcinku rzeki Odry (przeciętnie w 21%), w najmniejszym z kolei nad dolną Odrą (11%), w przeciętnym nad górną Odrą (18%). W górnym biegu Odry, w porównaniu do pozostałych odcinków rzeki, obszary zagrożone powodzią chronione wałami przeciwpowodziowymi są zainwestowane w największym stopniu (przeciętnie na 29% obszarów potencjalnego zagrożenia powodzią w tych miastach występują tereny zurbanizowane zabudowane i niezabudowane oraz komunikacyjne, podczas gdy nad środkową Odrą na 26% i dolną 10%). Natomiast tereny międzywała w największym stopniu zainwestowane są nad górną Odrą (14%), w najmniejszym nad górną Odrą (9%), przeciętnie nad środkową Odrą (12%).

Ocenę ryzyka powodziowego miast dokonano za pomocą taksonomicznej miary rozwoju zaproponowaną przez Hellwiga. Należy ona do grupy metod wzorcowych, tj. odnoszących się do wyliczonego wzorca rozwoju. Jest to miernik syntetyczny, będący wypadkową wszystkich zmiennych określających cechy badanej zbiorowości. Określa on „odległość” badanego obiektu od teoretycznego wzorca (Starzyk, Walczykiewicz 2000; Feltynowski 2009; Feltynowski, Nowakowska 2009). Zmiennymi opisującymi badany obiekt (miasto) w pracy są powierzchnie zajmowane przez konkretne formy zagospodarowania terenów zalewowych. Przyjęto, że wszystkie wyróżnione formy zagospodarowania terenów mają charakter stymulant, co oznacza, że wzrost ich powierzchni skutkuje wzrostem ryzyka powodziowego. Należy mieć jednak na uwadze, że każdy sposób zagospodarowania wywołuje inne skutki materialne w wyniku wystąpienia powodzi. W związku z tym zmodyfikowano nieznacznie taksonomiczną miarę rozwoju Hellwiga poprzez określenie dla każdej formy zagospodarowania terenu wagi odpowiadającej jednostkowym stratom określonym w polskim ustawodawstwie dotyczącym sporządzania map ryzyka powodziowego² (tab. 3).

² *Rozporządzenie Ministra Środowiska, Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Administracji i Cyfryzacji oraz Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 roku w sprawie opracowania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego* (Dz.U., 2013, poz. 104). Dla terenów zabudowy mieszkaniowej, przemysłowo-magazynowej oraz terenów komunikacji przyjęto w pracy uśrednioną wielkość wartości majątku na podstawie określonych w rozporządzeniu wartości majątku w województwach: zachodniopomorskim, lubuskim, dolnośląskim, opolskim i śląskim, na obszarze których zlokalizowane są objęte analizą miasta. W przypadku wyceny terenów trawiastych oraz placów kierowano się cenami rynkowymi. Z kolei z uwagi na brak dostępu do informacji o głębokości zalewu, przyjęto w pracy, że wartości funkcji strat dla terenów zabudowy mieszkaniowej, terenów przemysłowych i komunikacyjnych odpowiadają średnim arytmetycznym wartościom funkcji strat wyznaczonych w ww. rozporządzeniu.

Tabela 3

Wskaźniki jednostkowe strat materialnych (wagi)

Formy zagospodarowania terenu	Wartość majątku (zł/m ²)	Stopień utraty majątku (%)	Waga – wskaźnik strat jednostkowych (zł/m ²)
Tereny wód płynących	0,004	–	0,004
Tereny wód stojących	0,004	–	0,004
Tereny leśne	0,008	–	0,008
Tereny zadrzewione i roślinności krzewiastej	0,008	–	0,008
Łąki i pastwiska	0,067	–	0,067
Grunty orne	0,143	–	0,143
Sady	0,286	–	0,286
Tereny trawiaste	1,000	–	1,000
Ogródki działkowe	5,100	–	5,100
Zieleń urządzona	5,100	–	5,100
Place utwardzone i nieutwardzone	7,500	–	7,500
Cmentarze	10,200	–	10,200
Place sportowe	10,200	–	10,200
Tereny komunikacji kołowej	436,000	7,5	32,700
Tereny komunikacji szynowej	436,000	7,5	32,700
Tereny zabudowy transportu	183,273	52,5	96,247
Tereny zabudowy gospodarczej	183,273	52,5	96,247
Tereny zabudowy mieszkaniowej	366,654	52,5	192,493
Tereny zabudowy usługowej i handlowej	429,626	51,0	219,396
Tereny zabudowy biurowej	429,626	51,0	219,396
Tereny zabudowy usług publicznych	429,626	51,0	219,396
Tereny zabudowy sakralnej	429,626	51,0	219,396
Tereny zabudowy przemysłowej i magazynowej	492,598	51,0	246,299
Tereny zabudowy infrastruktury technicznej	615,748	51,0	307,874

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rozporządzenia...* (2012).

Finalnie, wykorzystana miara taksonomiczna pozwala na uporządkowanie badanych miast w zależności od odległości od wzorca rozwoju, w niniejszej pracy oznacza to uporządkowanie liniowe miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego, a następnie ich pogrupowanie. Podziału dokonano przy dużych skokach jednostkowych w uporządkowanym szeregu miary syntetycznej. Wydzielono pięć klas o poziomie ryzyka od bardzo niskiego do bardzo wysokiego. Granice klas wyznaczono metodą punktów charakterystycznych, tj. w miejscach załamania się ciągłości zbioru obserwacji.

3. Wyniki

Wyniki analizy przedstawiają poziom ryzyka powodziowego miast względem siebie i poprzez analizę otrzymanych rankingów pozwalają porównać potencjalne całkowite straty powodziowe w grupie badanych miast w ujęciu statycznym i dynamicznym.

3.1 Poziom ryzyka powodziowego

Analizę poziomu ryzyka powodziowego w miastach nadodrzańskich przeprowadzono dla najbardziej aktualnego, ostatniego roku analizowanego okresu, tj. dla 2011 roku, dla terenów zalewowych ogółem oraz odrębnie dla obszarów bezpośredniego i potencjalnego zagrożenia powodzią.

Analizując obszary zalewowe ogółem, w grupie badanych miast większość ośrodków charakteryzuje się co najwyżej średnim poziomem ryzyka powodziowego (12 na 20 miast) (ryc. 2). Wysokie i bardzo wysokie całkowite straty powodziowe mogą wystąpić w 8 miastach na 20 badanych. Bardzo wysokie ryzyko powodziowe odnotowano we Wrocławiu, co wynika z bardzo dużej powierzchni obszarów zagrożonych powodzią. Wysokie potencjalne straty powodziowe w Opolu, Raciborzu i Kędzierzynie-Koźlu są efektem zarówno dużych pod względem powierzchni terenów zalewowych, jak i wysokiego zainwestowania tych obszarów, w Słubicach i Nowej Soli – z dużego udziału terenów zainwestowanych, a w Szczecinie – dużej powierzchni obszarów zagrożonych powodzią. Miasta o średnim poziomie strat powodziowych charakteryzują się niską i średnią wielkością obszarów zalewowych przy zróżnicowanym stopniu ich zainwestowania (od niskiego do wysokiego) (tj. Brzeg Dolny, Krapkowice, Police, Oława, Brzeg, Krosno Odrzańskie, Głogów). Na niski poziom ryzyka powodziowego w Jelczu-Laskowicach, Bytomiu Odrzańskim i Gryfinie większy wpływ ma wielkość terenów zagrożonych powodzią (niska i bardzo niska) niż sposób ich zagospodarowania (średni lub bardzo wysoki stopień zainwestowania). Z kolei w ośrodkach o bardzo niskim ryzyku powodziowym, wysokość potencjalnych strat wynika przede wszystkim z poziomu zainwestowania obszarów zagrożo-

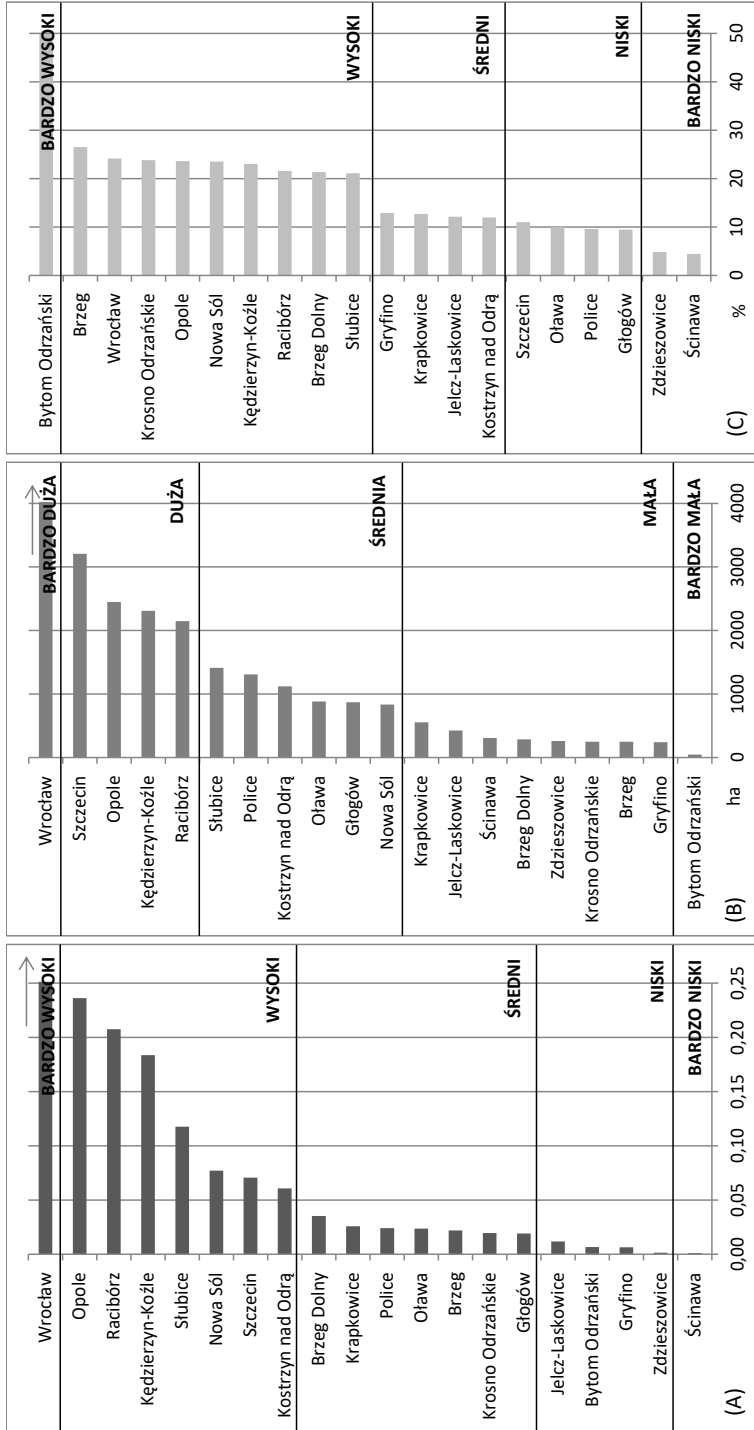

nych powodzią. Są to bowiem głównie miasta cechujące się niższym udziałem terenów zainwestowanych (bardzo niski) w porównaniu do ich wielkości (mała), tj. Ścinawa i Zdzeszowice (ryc. 2).

Z powyższych obserwacji można wnioskować, że poziom ryzyka powodziowego w miastach nadodrzańskich zależy w pewnym stopniu od wielkości terenów zalewowych. Przeprowadzona analiza korelacji wskazuje na taką zależność ($r = 0,42$ przy $p \leq 0,05$). Nie zaobserwowano natomiast istotnie statystycznej korelacji między wysokością potencjalnych strat powodziowych a sposobem zagospodarowania (stopniem zainwestowania) obszarów zagrożonych powodzią. Jak wynika z powyższych obserwacji, udział terenów zainwestowanych ma znaczenie jedynie w przypadku wysokiego i bardzo niskiego poziomu ryzyka powodziowego.

Analizując pierwszą strefę zalewową, więcej miast niż w przypadku analiz dotyczących terenów zalewowych ogółem, wykazuje relatywnie niski i bardzo niski poziom ryzyka powodziowego (8 a 5 ośrodków) (ryc. 2, 3). Na bardzo wysokie potencjalne straty mogące powstać w wyniku powodzi na terenach międzywała w Kędzierzynie-Koźlu ma większy wpływ sposób zagospodarowania (zainwestowania) tych terenów (bardzo wysoki) niż ich powierzchnia (duża). Wśród miast o wysokim poziomie ryzyka powodziowego na terenach bezpośredniego zagrożenia powodzią we Wrocławiu, wysokość potencjalnych strat powodziowych wynika z wielkości tych terenów (bardzo duża), z kolei w Brzegu – z bardzo wysokiego stopnia ich zainwestowania. W pozostałych ośrodkach (Kostrzynie nad Odrą i Szczecinie) wysokie straty mogące powstać w wyniku powodzi w pierwszej strefie zalewowej są związane zarówno ze sposobem zagospodarowania tych obszarów, jak i ich wielkością. Miasta, w których na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią określono średni poziom ryzyka powodziowego, ich pierwsza strefa zalewowa z reguły zainwestowana jest w niskim stopniu i zajmuje przeciętną, w stosunku do pozostałych ośrodków nadodrzańskich, powierzchnię (Police, Racibórz, Głogów, Opole, Krapkowice). Jedynie w Krośnie Odrzańskim średni poziom ryzyka powodziowego na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią wynika z wysokiego stopnia zainwestowania tych terenów przy stosunkowo małej ich powierzchni. Niskie ryzyko powodziowe w pierwszej strefie w badanej grupie miast nadodrzańskim wynika raczej z wielkości obszarów bezpośrednio zagrożenia powodzią (bardzo mała w 4 miastach, mała w 3 miastach) aniżeli ze sposobu ich zagospodarowania (niski stopień zainwestowania w 4 miastach, średni w 1 mieście, wysoki w 2 miastach). Bardzo niskie ryzyko powodziowe w Słubicach na obszarach międzywała związane jest w większym stopniu z ich sposobem zainwestowania (bardzo niski) niż z ich wielkością (stosunkowo mała powierzchnia) (ryc. 3).

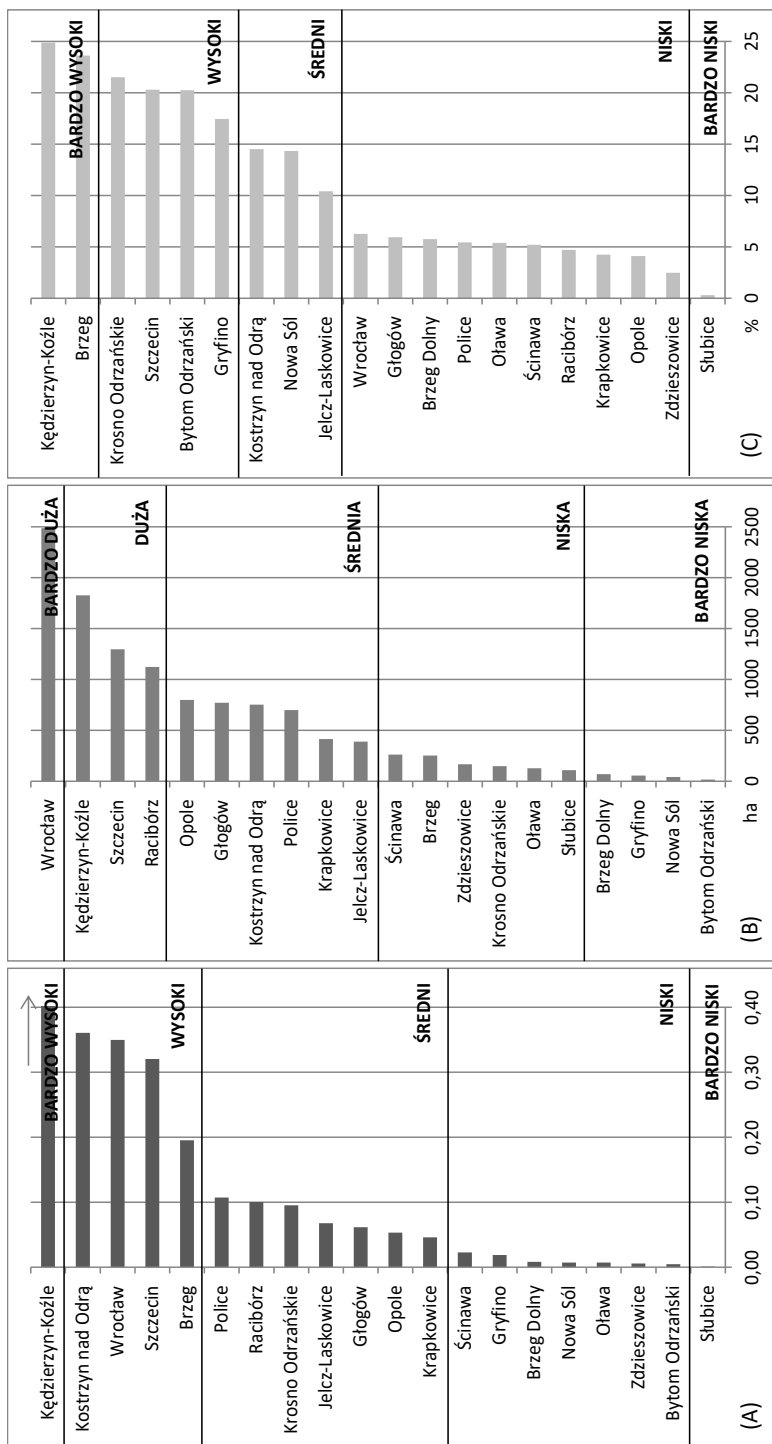
Z powyższego można wnioskować, że poziom ryzyka powodziowego na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią jest związany zarówno z wielkością tych obszarów, jak i sposobem ich zagospodarowania wyrażonym stopniem

Objaśnienie: strzałka w górnej części wykresu – wykroczenie wartości poza zakres wykresu.

Ryc. 2. Tereny zalewowe ogółem: (A) miernik syntetyczny określający poziom ryzyka powodziowego, (B) powierzchnia zalewu, (C) udział terenów zainwestowanych w powierzchni zalewu określający stopień zainwestowania terenu

Źródło: opracowanie własne

Objaśnienie: strzałka w górnej części wykresu – wykroczenie wartości poza zakres wykresu.

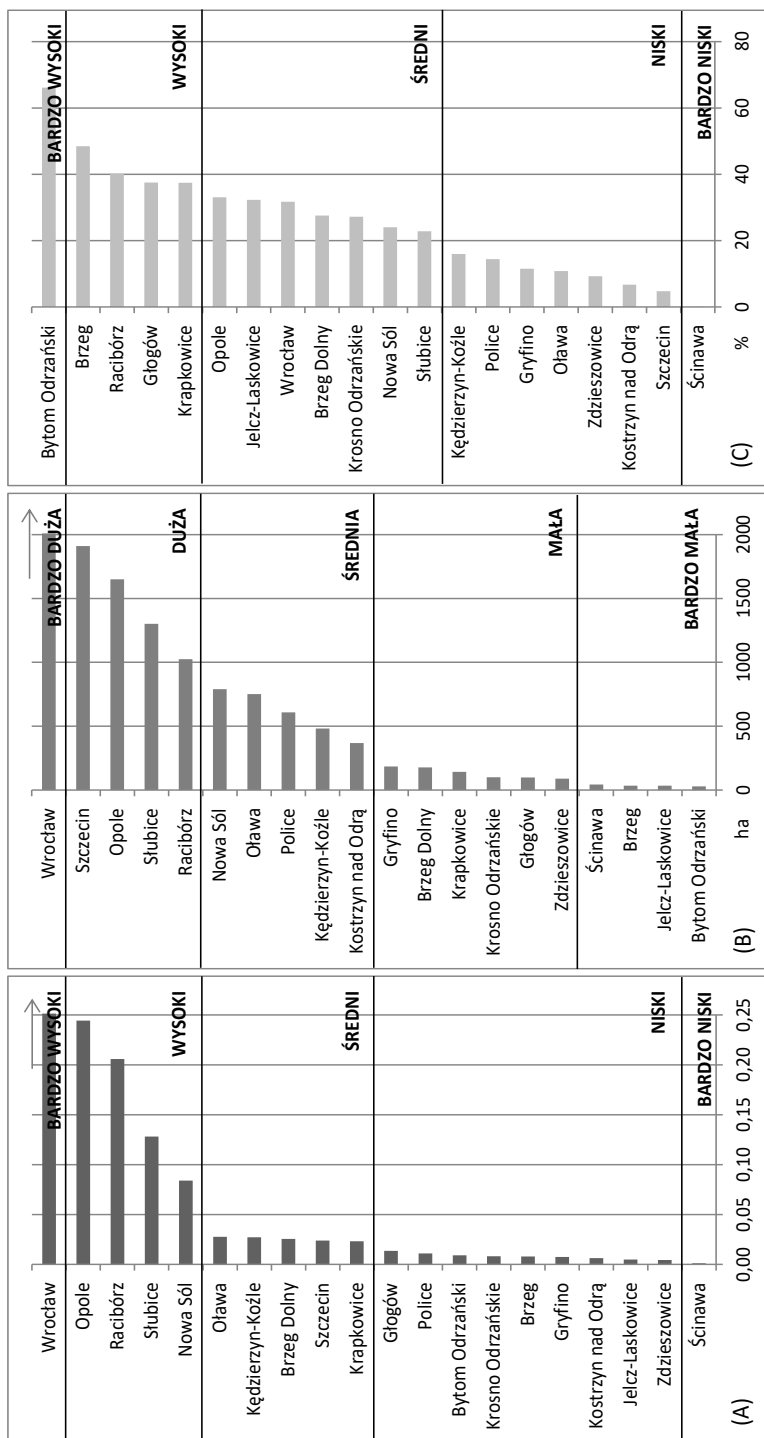
Ryc. 3. Obszary bezpośredniego zagrożenia powodzią: (A) miernik syntetyczny określający poziom ryzyka powodziowego, (B) powierzchnia zalewu, (C) udział terenów zainwestowanych w powierzchni zalewu określający stopień zainwestowania terenu

Źródło: opracowanie własne

zainwestowania. Przeprowadzona analiza korelacji potwierdza te zależności (współczynniki korelacji wynoszą odpowiednio 0,70 i 0,51 przy $p \leq 0,05$) i wskazuje, że w przypadku pierwszej strefy zalewowej powierzchnia terenów zagrożonych powodzią bardziej wpływa na poziom ryzyka niż poziom ich zainwestowania. Nie dotyczy to jednak bardzo wysokiego i bardzo niskiego poziomu ryzyka powodziowego, który w niniejszych badaniach wynika przede wszystkim odpowiednio z bardzo wysokiego lub bardzo niskiego udziału terenów zainwestowanych z powierzchni obszarów bezpośredniego zagrożenia powodzią.

Analizując ryzyko powodziowe w drugiej strefie zalewowej (na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią), lista rankingowa badanych miast prezentuje się odmiennie od tej właściwej dla pierwszej strefy, o czym świadczy m.in. obliczony współczynnik korelacji między miernikami syntetycznymi określającymi poziom ryzyka powodziowego dla pierwszej i drugiej strefy zalewowej nieistotny statystycznie (tab. 4). W porównaniu do pierwszej strefy zalewowej, w drugiej większa liczba miast cechuje się niskim ryzykiem powodziowym względem pozostałych badanych ośrodków nadodrzańskich (9 a 7 miast) (ryc. 3, 4). Bardzo wysokie potencjalne straty powodziowe odnotowane we Wrocławiu na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią wynikają przede wszystkim z bardzo dużej powierzchni tej strefy zalewowej w tym mieście, która jest zainwestowana w średnim stopniu. Na wysoki poziom ryzyka powodziowego na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią w badanych miastach nadodrzańskich ma wpływ przede wszystkim wielkość tych terenów (duża powierzchnia), w mniejszym zaś sposób ich zagospodarowania (średni stopień zainwestowania) (Opole, Słubice). Wśród miast o wysokim poziomie ryzyka powodziowego, jedynie Racibórz cechuje się zarówno wysokim udziałem terenów zainwestowanych, jak i relatywnie dużą powierzchnią obszarów potencjalnego zagrożenia powodzią. Miasta o stosunkowo przeciętnym poziomie ryzyka powodziowego w analizowanej strefie zalewowej cechują się z reguły średnią lub niską powierzchnią tych obszarów zalewowych i niskim stopniem ich zainwestowania (Oława i Kędzierzyn-Koźle, przy czym Szczecin odznacza się dużą powierzchnią, Brzeg Dolny – średnim, a Krapkowice – wysokim stopniem zainwestowania obszarów potencjalnego zagrożenia powodzią). Miasta o niskim ryzyku powodziowym w drugiej strefie zalewowej cechują się zazwyczaj niską bądź bardzo niską powierzchnią tej strefy zalewowej przy zróżnicowanym stopniu zainwestowania tych terenów (od niskiego do bardzo wysokiego) (tj. Głogów, Police, Bytom Odrzański, Krosno Odrzańskie, Brzeg, Gryfino, Kostrzyn nad Odrą, Jelcz-Laskowice, Zdieszowice). W Ścinawie bardzo niskie ryzyko powodziowe w drugiej strefie zalewowej związane jest z bardzo małą powierzchnią obszarów analizowanej strefy zalewowej oraz bardzo niskim jej zainwestowaniem (ryc. 4).

Biorąc powyższe czynniki pod uwagę można stwierdzić, że poziom ryzyka powodziowego określony dla obszarów potencjalnego zagrożenia powodzią

Objaśnienie: strzałka w górnej części wykresu – wykroczenie wartości poza zakres wykresu.

Ryc. 4. Obszary potencjalnego zagrożenia powodzią: (A) miernik syntetyczny określający poziom ryzyka powodziowego, (B) powierzchnia zalewu, (C) udział terenów zainwestowanych w powierzchni zalewu określający stopień zainwestowania terenu

Źródło: opracowanie własne

zależy w dużej mierze od powierzchni obszarów zagrożonych powodzią. Potwierdza to przeprowadzona analiza korelacji – współczynnik korelacji wynosi 0,95 przy $p \leq 0,05$. Zainwestowanie terenów zalewowych ma wpływ na wysokość potencjalnych strat powodziowych jedynie w przypadku ich bardzo niskiego poziomu. W pozostałych przypadkach na poziom ryzyka powodziowego (od niskiego do bardzo wysokiego) w niniejszych badaniach wpływ ma wielkość terenów zalewowych.

Poziom ryzyka powodziowego na terenach zalewowych ogółem wynika przede wszystkim z wysokości potencjalnych strat powodziowych określonych dla drugiej strefy zalewowej, o czym świadczy obliczony wskaźnik korelacji wynoszący 0,99 (tab. 4). Może być to związane z tym, że obszary potencjalnego zagrożenia powodzią przeważają pod względem powierzchni na badanych terenach zalewowych. Analiza korelacji nie wykazała istotnej statystycznie zależności poziomu ryzyka powodziowego od stopnia zainwestowania terenów zalewowych chronionych wałami przeciwpowodziowymi ($r = 0,16$ przy $p \leq 0,05$).

Tabela 4

Macierz korelacji między poziomem ryzyka powodziowego terenów zalewowych ogółem a poszczególnymi strefami zalewowymi

Wyszczególnienie	Obszary bezpośredniego zagrożenia powodzią	Obszary potencjalnego zagrożenia powodzią	Obszary zalewowe ogółem
Obszary bezpośredniego zagrożenia powodzią	1,00	–	–
Obszary potencjalnego zagrożenia powodzią	0,16**	1,00	–
Obszary zalewowe ogółem	0,33**	0,99*	1,00

* istotne statystycznie przy $p \leq 0,05$.

** nieistotne statystycznie przy $p \leq 0,05$.

Źródło: opracowanie własne

Bezpośrednie porównywanie ryzyka powodziowego między strefami zalewowymi jest w niniejszej pracy niemożliwe, ponieważ określone na potrzeby artykułu ryzyko powodziowe przedstawia poziom potencjalnych strat powodziowych w miastach względem siebie w układzie hierarchicznym (ranking).

Otrzymane wyniki nie wskazują ponadto na zależność poziomu ryzyka powodziowego od położenia miasta w biegu rzeki. Tyczy się to zarówno obszarów zalewowych ogółem, jak i poszczególnych stref zalewowych, co potwierdzają

obliczone współczynniki korelacji nieistotne statystycznie (dla terenów zalewowych ogółem $r = -0,18$, obszarów bezpośredniego zagrożenia powodzią $r = -0,19$, obszarów potencjalnego zagrożenia powodzią $r = -0,15$, przy $p \leq 0,05$).

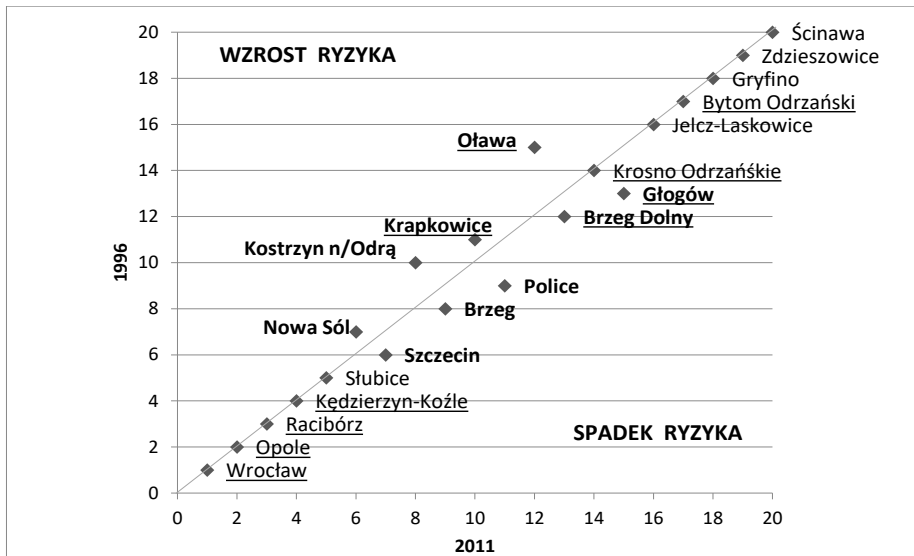
3.2. Zmiany ryzyka powodziowego

Zmiany poziomu ryzyka powodziowego określono poprzez porównanie pozycji miast w rankingach określających uporządkowanie liniowe miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego dla 1996, 2004 i 2011 roku. Analizę wykonano dla terenów zalewowych ogółem oraz odrębnie dla pierwszej i drugiej strefy zalewowej.

W latach 1996–2011 na obszarach zalewowych ogółem w 9 miastach z 20, zaobserwowano zmianę poziomu ryzyka powodziowego względem pozostałych, badanych ośrodków miejskich (ryc. 5). Polegały one przede wszystkim na spadku lokaty w rankingu (w pięciu miastach o jedną bądź dwie pozycje), czyli spadku ryzyka powodziowego w tych miastach względem pozostałych ośrodków (tj. w Szczecinie, Brzegu, Policach, Brzegu Dolnym i Głogowie). Wzrost poziomu ryzyka powodziowego nastąpił z kolei w mniejszej liczbie miast (czterech), ale osiągnął większą rozpiętość (od jednej do trzech pozycji) (tj. w Nowej Soli, Kostrzynie nad Odrą, Krapkowicach i Oławie). Zarówno spadki, jak i wzrosty poziomu ryzyka powodziowego względem innych miast odnotowano w ośrodkach plasujących się w środkowej części hierarchii, czyli przeważnie w miastach o średnim i niskim poziomie ryzyka powodziowego (średni – 4 miasta, niski – 3 miasta, bardzo niski – 1 miasto, wysoki – 1 miasto) (ryc. 5). Zaobserwowany spadek ryzyka powodziowego względem pozostałych ośrodków wynika głównie ze spadku ryzyka w drugiej części analizowanego okresu (tj. w latach 2005–2011), natomiast wzrost – ze wzrostów odnotowanych w pierwszej części analizowanego okresu (tj. w latach 1996–2004).

Rozpatrując poszczególne okresy analizy, na obszarach zalewowych ogółem przed 2004 rokiem w miastach nadodrzańskich nastąpiły przede wszystkim spadki pozycji w rankingu, które świadczą o obniżeniu ryzyka powodziowego w określonych miastach względem pozostałych (tj. w Krośnie Odrzańskim, Brzegu Dolnym, Głogowie i Policach) (ryc. 6). Natomiast po 2004 roku zaobserwowano taką samą liczbę spadków, jak i wzrostów lokat w badanych miastach. W pięciu miastach doszło do spadku pozycji w rankingu lub jej zachowania w pierwszej bądź drugiej części badanego okresu (w Brzegu Dolnym, Głogowie, Policach, Brzegu i Szczecinie), natomiast do wzrostu zarówno w pierwszej, jak i drugiej części – doszło jedynie w dwóch miastach (tj. w Kostrzynie nad Odrą i Krapkowicach). „Spowolnienie” ryzyka powodziowego zaobserwowano jedynie w Oławie, gdzie doszło na początku do bardzo wysokiego wzrostu pozycji w rankingu, a następnie zachowaniu lokaty po 2004 roku. „Pobudzenie” ryzyka

Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

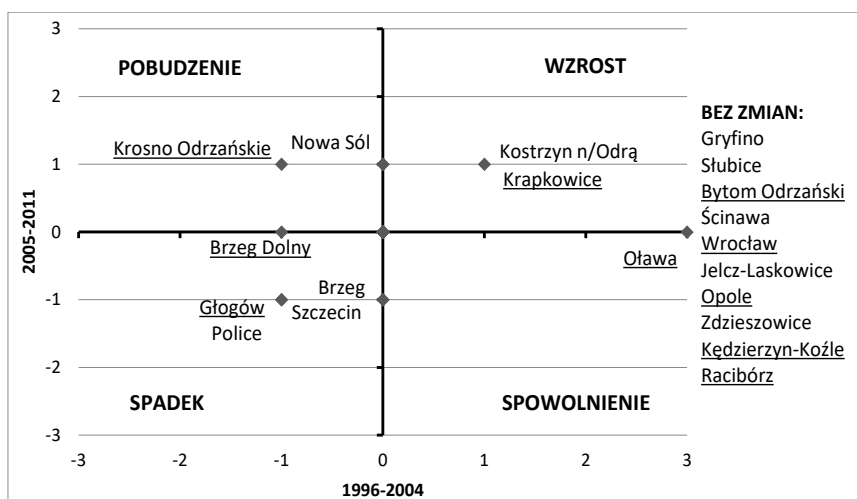
Wyłuszczenie – miasta, których pozycja w rankingu uległa zmianie.

Ryc. 5. Ranking miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na terenach zalewowych ogółem w latach 1996–2011 – zmiany pozycji

Źródło: opracowanie własne

powodziowego odnotowano w dwóch miastach (Krośnie Odrzańskim i Nowej Soli), w których w pierwszej części analizowanego okresu nastąpił spadek lokaty lub jej zachowanie, a następnie wzrost. Aż w dziesięciu miastach zarówno przed, jak i po 2004 roku nie odnotowano zmiany pozycji w rankingu (tj. w Gryfinie, Słubicach, Bytomiu Odrzańskim, Ścinawie, Wrocławiu, Jelczu-Laskowicach, Opolu, Raciborzu i Kędzierzynie-Koźlu) (ryc. 6).

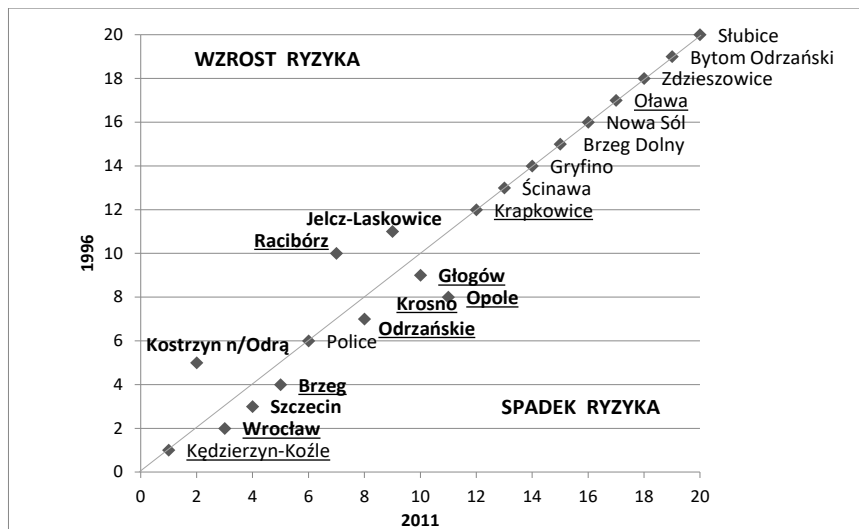
W pierwszej strefie zalewowej zmiany pozycji dotyczyły głównie spadku lokaty miasta w hierarchii, co oznacza spadek poziomu ryzyka powodziowego w tych ośrodkach (sześciu) względem pozostałych (tj. we Wrocławiu, Szczecinie, Brzegu, Krośnie Odrzańskim, Opolu i Głogowie) (ryc. 7). Z kolei jedynie w trzech miastach nastąpił wzrost ryzyka powodziowego w stosunku do pozostałych ośrodków (tj. w Kostrzynie nad Odrą, Raciborzu i Jelczu-Laskowicach). Wzrosty te były bardziej dynamiczne niż odnotowane spadki pozycji (w pierwszym przypadku z reguły o trzy pozycje, w drugim – o jedną) (ryc. 7). Zmiany ryzyka powodziowego względem innych miast w ramach tej strefy tyczą się przede wszystkim ośrodków o wysokim i średnim poziomie ryzyka powodziowego i wynikają ze zmian lokat w drugiej części analizowanego okresu, tj. po 2004 roku.

Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

Ryc. 6. Zmiana pozycji w rankingu według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na terenach zalewowych ogółem w latach 1996–2004 i 2005–2011

Źródło: opracowanie własne

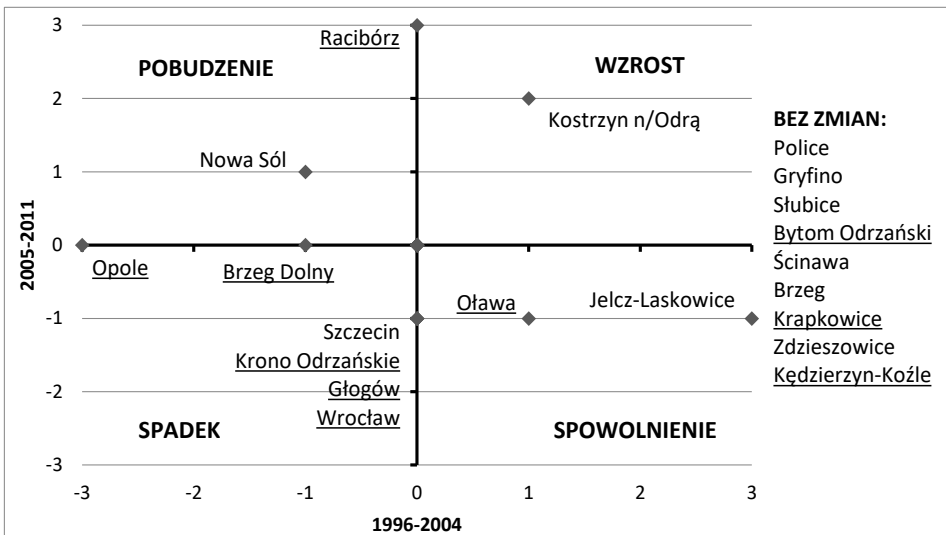
Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

Wytłuszczenie – miasta, których pozycja w rankingu uległa zmianie.

Ryc. 7. Ranking miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią w latach 1996–2011 – zmiany pozycji

Źródło: opracowanie własne

W pierwszej strefie zalewowej bowiem druga część badanego okresu cechuje się większą liczbą zmian (głównie spadki) pozycji miast na liście rankingowej (tj. w Szczecinie, Krośnie Odrzańskim, Głogowie, Wrocławiu, Oławie i Jelczu-Laskowicach) (ryc. 8). W pierwszej części z kolei, tj. w latach 1996–2004, zmiany lokat miast w hierarchii są bardziej dynamiczne (z reguły mają większą rozpiętość) i dotyczą w takim samym stopniu zarówno spadków (w Nowej Soli, Brzegu Dolnym i Opolu), jak i wzrostów pozycji (w Kostrzynie nad Odrą, Oławie i Jelczu-Laskowicach). Oprócz grupy miast, w przypadku których nie doszło do zmiany pozycji na liście rankingowej według malejącego poziomu ryzyka powodziowego (dziewięć ośrodków: Police Gryfino, Słubice, Bytom Odrzański, Ścinawa, Brzeg, Krapkowice, Zdzeszowice, Kędzierzyn-Koźle), liczną grupę stanowią też miasta, w których odnotowano spadek pozycji w rankingu lub jej zachowanie w pierwszej bądź drugiej części badanego okresu (sześć miast: Opole, Brzeg Dolny, Szczecin, Krosno Odrzańskie, Głogów, Wrocław). Natomiast jedynie w Kostrzynie nad Odrą zaobserwowano wzrost ryzyka powodziowego względem innych ośrodków zarówno w pierwszej, jak i drugiej części analizowanego okresu. „Pobudzenie” ryzyka powodziowego nastąpiło w dwóch miastach (w Raciborzu i Nowej Soli), podobnie jak jego „spowolnienie” (w Oławie i Jelczu-Laskowicach) (ryc. 8).

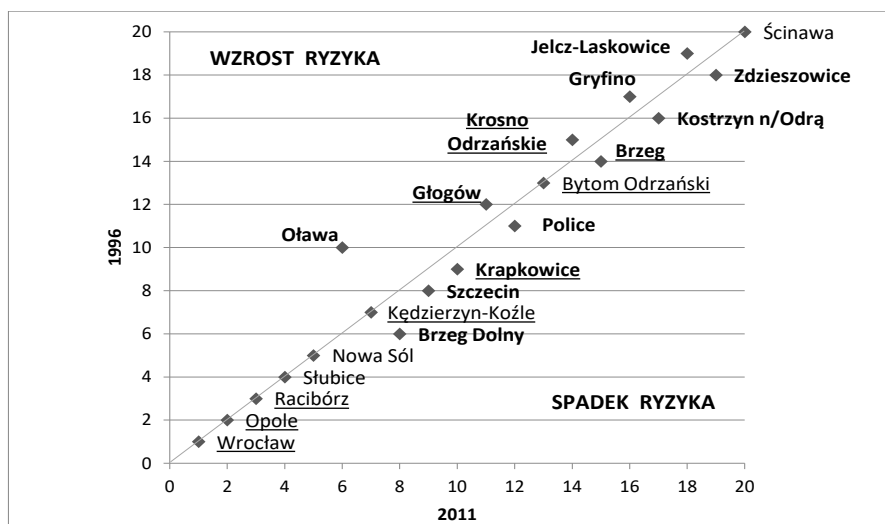
Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

Ryc. 8. Zmiana pozycji w rankingu według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią w latach 1996–2004 i 2005–2011

Źródło: opracowanie własne

Podobnie, jak w pierwszej strefie zalewowej, w drugiej strefie zmiany lokat w rankingu polegały głównie na spadku pozycji poszczególnych ośrodków względem pozostałych, czyli spadku ryzyka powodziowego w tych miastach względem

drugich (tj. w Brzegu Dolnym, Szczecinie, Krapkowicach, Policach, Brzegu, Kostrzynie nad Odrą i Zdziezowicach) (ryc. 9). Zarówno spadki, jak i wzrosty lokat dotyczyły z reguły zmiany pozycji o jedną lokatę. Większe rozpiętości zmian odnoszą się do jednostkowych przypadków (w Oławie wzrost o cztery pozycje, w Brzegu spadek o dwie lokaty). Zmiany poziomu ryzyka powodziowego w grupie badanych miast względem siebie odnotowano przede wszystkim w ośrodkach o niskim i bardzo niskim ryzyku powodziowym (ryc. 9). Zaobserwowane spadki, jak i wzrosty w tej strefie zalewowej wynikają przede wszystkim ze zmian poziomu ryzyka w pierwszej części badanego okresu (tj. w latach 1996–2004).

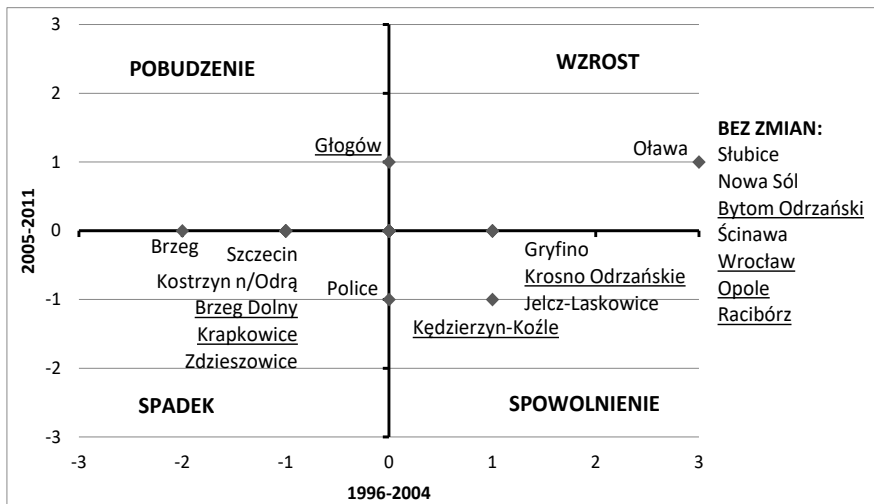
Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

Wytłuszczenie – miasta, których pozycja w rankingu uległa zmianie.

Ryc. 9. Ranking miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią w latach 1996–2011 – zmiany pozycji

Źródło: opracowanie własne

W przeciwieństwie do pierwszej strefy zalewowej, w drugiej strefie więcej zmian pozycji miast w rankingu według malejącego poziomu ryzyka nastąpiło w pierwszej części badanego okresu (w latach 1996–2004). Zmiany te dotyczą głównie spadku lokaty, świadczącego o obniżeniu poziomu ryzyka powodziowego w tych miastach względem pozostałych (tj. w Brzegu, Szczecinie, Kostrzynie nad Odrą, Brzegu Dolnym, Krapkowicach i Zdziezowicach) (ryc. 10). W drugiej części analizowanego okresu (po 2004 r.) zmiany w rankingu miały mniej dynamiczny charakter (przed 2004 rokiem zmiany lokat miały rozpiętość od 1 do 3 pozycji, podczas gdy po 2004 roku maksymalnie o 1 pozycję) i dotyczyły w równym stopniu zarówno spadków (w Policach i Kędzierzynie-Koźlu), jak i wzrostów lokat w rankingu (w Głogowie i Oławie) (ryc. 10).

Podkreślenie – miasta dotknięte powodzią w 1997 r.

Ryc. 10. Zmiana pozycji w rankingu według malejącego poziomu ryzyka powodziowego na obszarach potencjalnego zagrożenia powodzią w latach 1996–2004 i 2005–2011

Źródło: opracowanie własne

Przeprowadzone badania pozwoliły także ocenić zmiany ryzyka powodziowego miast nadodrzańskich, które dotknęła powódź tysiąclecia w 1997 roku, względem siebie. Są to miasta, które plasują się raczej w górnej i środkowej części listy rankingowej według malejących potencjalnych strat powodziowych i cechują się zróżnicowaną wielkością terenów zalewowych ogółem, jak i poszczególnych stref zalewowych oraz z reguły niskim poziomem zainwestowania terenów międzywała i wysokim – zawala (ryc. 2, 3, 4). W większości miast dotkniętych powodzią tysiąclecia (w 6 z 10 ośrodków, tj. we Wrocławiu, Opolu, Raciborzu, Kędzierzynie-Koźlu, Krośnie Odrzańskim, Bytomiu Odrzańskim) nie zaobserwowano w latach 1996–2011 zmian poziomu ryzyka powodziowego względem siebie w badanej grupie miast, a odnotowane zmiany dotyczą w równej mierze spadku i wzrostu potencjalnych strat powodziowych (po 2 miasta, tj. odpowiednio Brzegu Dolnego, Głogowa oraz Krapkowic i Oławy) (ryc. 5). Analizując poszczególne strefy zalewowe, aż w połowie miast zalanych w 1997 roku, na terenach międzywała zaobserwowano korzystne zjawisko spadku wysokości potencjalnych strat powodziowych względem innych miast (tj. we Wrocławiu, Brzegu, Krośnie Odrzańskim, Opolu i Głogowie), czego nie można zaobserwować na terenach chronionych wałami przeciwpowodziowymi, gdzie pod względem liczby ośrodków odnotowano w równej mierze spadek i wzrost ryzyka powodziowego w miastach dotkniętych powodzią tysiąclecia względem pozostałych ośrodków nadodrzańskich (po 2 miasta, tj. odpowiednio w Krapkowicach i Brzegu oraz w Głogowie i Krośnie Odrzańskim) (ryc. 7, 9).

4. Wnioski

Określone w pracy ryzyko powodziowe odnosi się do całkowitych strat materialnych mogących powstać w wyniku powodzi, a zaobserwowane zmiany poziomu ryzyka powodziowego wynikają jedynie ze zmiany wysokości ewentualnych strat powodziowych w grupie badanych miast nadodrzańskich względem siebie.

Przeprowadzone badania wykazały, że o wysokości całkowitych potencjalnych strat powodziowych w miastach nadodrzańskich decyduje przede wszystkim wielkość terenów zagrożonych powodzią, a nie sposób ich zagospodarowania (zainwestowania). Analiza korelacji wykazała bowiem istotne statystycznie zależności między poziomem ryzyka powodziowego a powierzchnią terenów zalewowych (zarówno ogółem, jak i poszczególnych stref zalewowych). Najmniejszą korelację odnotowano na obszarach zalewowych ogółem, a największą w granicach drugiej strefy zalewowej. Zauważyć jednak można, że opracowany ranking miast według malejącego poziomu ryzyka powodziowego nie pokrywa się z listą rankingową prezentującą układ miast według powierzchni obszarów zalewowych.

Zaprezentowane wyniki badań wykazały dodatkowo, że w przypadku pierwszej strefy zalewowej, na poziom ryzyka powodziowego ma również wpływ stopień zainwestowania tych terenów (korelacja istotna statystycznie). Może to wynikać ze stosunkowo dużego zróżnicowania poziomu zainwestowania terenów międzywala w badanych miastach w porównaniu do terenów położonych za wałami przeciwpowodziowymi. Zatem w przypadku pierwszej strefy zalewowej, planowanie przestrzenne na tych terenach jest bardzo istotne z punktu widzenia kształtowania potencjalnych strat powodziowych w (zamkniętym) układzie badanych miast nadodrzańskich.

Otrzymane wyniki (w tym analizy korelacji) nie wskazują na zależność poziomu ryzyka powodziowego względem położenia miasta w określonym biegu rzeki. Nie można zatem stwierdzić, że wraz ze zmianą biegu rzeki zmienia się ryzyko powodziowe (potencjalne straty powodziowe) w miastach nadodrzańskich. W górnym biegu rzeki (tereny górzyste) wezbrania mają bardziej dynamiczny charakter i ryzyko wystąpienia powodzi jest większe z uwagi na duże spadki terenu, słabą przepuszczalność podłoża skalnego i silne opady atmosferyczne. Co za tym idzie, fala wezbraniowa na tym odcinku rzeki charakteryzuje się większą siłą niszczącą (Grocki 2003; Jermaczek i in. 2008). Zróżnicowane prawdopodobieństwo wystąpienia strat powodziowych względem biegu rzeki w badanych miastach odzwierciedla częstotliwość i wielkość powodzi historycznych. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, głównie miasta położone w górnym odcinku Odry, na obszarach górskich i podgórskich, były dotknięte klęską powodzi i poniosły z tego tytułu olbrzymie straty.

Zaprezentowane wyniki badań pozwoliły wyszczególnić miasta wymagające szczególnej ochrony przed powodzią z uwagi na wysokie, całkowite straty mogące wystąpić na skutek powodzi. Należą do nich, oprócz Wrocławia, także Opole, Racibórz i Kędzierzyn-Koźle, czyli ośrodki położone w górnym odcinku rzeki Odry. Jest to bardzo niekorzystna sytuacja, ponieważ górny bieg Odry ma charakter górski, o czym już wspomniano w pracy, a co za tym idzie powódzie na tym odcinku są bardziej gwałtowne niż w niższym biegu rzeki, a mieszkańcy położonych nad nią miast mają mniej czasu na przygotowanie się do przyjęcia fali powodziowej.

Miasta nadodrzańskie w badanym okresie cechowały się niską zmiennością ryzyka powodziowego względem siebie w ujęciu dynamicznym. W 11 z 20 badanych ośrodków w latach 1996–2011 nie doszło do zmiany ryzyka powodziowego, biorąc pod uwagę obszary zalewowe ogółem. Niepokojącym zjawiskiem jest zachowanie wysokich pozycji przez miasta znajdujące się w czołówce rankingu według malejących, potencjalnych strat powodziowych. Oznacza to utrzymanie w nich wysokiego ryzyka powodziowego. Spadek ryzyka powodziowego względem innych miast odnotowano w nieco ponad połowie badanego zbioru. Zaobserwowane spadki potencjalnych strat powodziowych są jednak mniej dynamiczne niż wzrosty, co można ocenić negatywnie, ponieważ zaistniałe zmiany w zagospodarowaniu terenów zalewowych w większym stopniu generują wzrost niż spadek potencjalnych strat powodziowych w badanych miastach względem siebie. Ponadto z upływem czasu widać niekorzystne zjawisko zwiększenia liczby miast, w których doszło do wzrostu ryzyka powodziowego względem pozostałych miast na obszarach zalewowych ogółem. Jest to skutek rozwoju procesów urbanizacji na terenach zagrożonych powodzią. Intensyfikacja zagospodarowania terenów zalewowych powoduje bowiem wzrost wartości majątku zagrożonego powodzią i w przypadku wystąpienia powodzi wyższe straty ekonomiczne (Grocki, Eliasiewicz 2001; Radczuk, Żyszkowska 2001; Radczuk i in. 2001; Więzik 2010). Potwierdza to T. Jarzębińska (2006), według której coraz dynamiczniej na obszarach zalewowych rozwijają się tereny zurbanizowane. Mimo niebezpieczeństwa powodzi, wzrasta chęć lokalizacji zabudowy w bliskim sąsiedztwie rzeki (Plit 2008; Wheeler, Evans 2009). Stosunkowo duża presja ekonomiczna i społeczna na rozwój zabudowy na obszarach zagrożonych powodzią, szczególnie na obrzeżach miast, wynika z niewystarczającej podaży terenów wolnych pod zabudowę w ośrodkach miejskich oraz środków finansowych na ich uzbrojenie, a także z reguły niższych cen gruntów położonych na obszarach zagrożonych (Warcholak, Kołodziejczyk 2007).

W pierwszej strefie zalewowej w badanych latach doszło do korzystnego spadku ryzyka powodziowego w większości miast o wysokich potencjalnych stratach powodziowych względem pozostałych ośrodków nadodrzańskich. Może być to wynikiem zmniejszenia intensywności zainwestowanych obszarów międzywala

terenów zurbanizowanych, m.in. na skutek upadku zakładów produkcyjnych zlokalizowanych bezpośrednio nad rzeką (por. Jermaczek i in. 2008; Eckes 2010; Schneider-Skalska 2010). Zaobserwowano ponadto, że w strefie tej z upływem czasu nastąpił wzrost liczby miast, w których doszło do spadku ryzyka powodziowego względem pozostałych badanych miast, co również można ocenić pozytywnie.

Odnotowane zmiany w drugiej strefie zalewowej nie są z kolei już tak korzystne – w miastach o bardzo wysokich i wysokich potencjalnych stratach powodziowych, nie zaobserwowano zmian (spadku) ryzyka powodziowego względem pozostałych miast. Zmiany (zarówno spadki, jak i wzrosty) potencjalnych strat powodziowych w badanych ośrodkach względem siebie dotyczyły natomiast głównie miast o niskim ryzyku powodziowym. W drugiej strefie zalewowej odnotowano więcej zmian wysokości potencjalnych strat powodziowych miast względem siebie niż w pierwszej. Były one jednak mniej dynamiczne. Oznacza to z jednej strony liczne przekształcenia w zagospodarowaniu obszarów chronionych wałami przeciwpowodziowymi, z drugiej strony mniejsze ich znaczenie w generowaniu potencjalnych strat powodziowych w porównaniu do zmian zagospodarowania w granicach terenów międzywała.

Odnosząc się do zmian ryzyka powodziowego w miastach dotkniętych powodzią tysiąclecia w 1997 roku, jedynie w pierwszej strefie zalewowej można odnotować racjonalną reakcję ich mieszkańców na istniejące zagrożenie powodziowe, tj. w większości tych miast odnotowano zmiany zagospodarowania prowadzące do spadku potencjalnych strat powodziowych względem pozostałych ośrodków nadodrzańskich. Warto też zaznaczyć, że reakcja ta była opóźniona, ponieważ w przypadku miast dotkniętych powodzią w 1997 roku, spadek ryzyka powodziowego nastąpił głównie po 2004 roku, nie zaś od razu po wystąpieniu powodzi, tj. w latach 1996–2004. Z kolei na terenach potencjalnego zagrożenia powodzią zmiany dotyczyły w równej mierze spadku i wzrostu ryzyka powodziowego w stosunku do innych badanych ośrodków. Biorąc pod uwagę jednocześnie dwie strefy zalewowe (czyli tereny zalewowe ogółem), w analizowanych latach w większości miast nadodrzańskich dotkniętych powodzią w 1997 roku nie doszło jednak do zmian wysokości potencjalnych strat powodziowych względem pozostałych badanych ośrodków. Wyrządzone w 1997 roku przez powódź tysiąclecia olbrzymie straty nie wywołały zatem przekształceń w zagospodarowaniu terenów zagrożonych powodzią, skutkujących zmianą ryzyka powodziowego w tych ośrodkach względem pozostałych miast nadodrzańskich.

Warto zauważyć, że nie odnotowano prawidłowości odnośnie zmian ryzyka powodziowego względem siebie w miastach nadodrzańskich a ich położeniem w określonym biegu rzeki.

Zaprezentowane w pracy zmiany ryzyka powodziowego przedstawiają jedynie zmiany wysokości potencjalnych strat powodziowych miast nadodrzańskich względem siebie (zamknięty układ 20 ośrodków). Nie wyklucza to jednak

ewentualnego ogólnego wzrostu ryzyka powodziowego w analizowanych miastach nadodrzańskich bądź też, mimo zaobserwowanego spadku potencjalnych strat powodziowych w jednym mieście względem drugiego, wzrostu ryzyka powodziowego w tym pierwszym. Wzrost potencjalnych strat powodziowych w pierwszym mieście mógł być mniejszy niż w drugim badanym ośrodku. Jest to wysoce prawdopodobne, ponieważ w badanych miastach w analizowanych latach (1996–2011) zaobserwowano ogólny rozwój zainwestowania na obszarach zagrożonych powodzią ogółem – wzrost udziału terenów zainwestowanych o 113% w stosunku do roku bazowego – jak i w poszczególnych strefach zalewowych – w pierwszej wzrost o 108%, w drugiej aż o 115%. Ponadto jedynie w Policach odnotowano w latach 1996–2011 spadek zainwestowania na terenach zalewowych (wskaźnik dynamiki ok. 60%). W pozostałych miastach nadodrzańskich doszło do rozwoju terenów zainwestowanych na obszarach zagrożonych powodzią. Największy przyrost zaobserwowano w Oławie, Jelczu-Laskowicach, Gryfinie, Brzegu Dolnym, Kostrzynie nad Odrą i Nowej Soli (wskaźnik dynamiki powyżej 140%), najmniejszy zaś w Bytomiu Odrzańskim, Głogowie i Raciborzu (poniżej 110%) (Lechowska 2016).

Przeprowadzone badania pokazują wzajemne relacje wysokości potencjalnych strat powodziowych we wszystkich miastach nadodrzańskich w Polsce oraz zmiany ich poziomu względem siebie w ujęciu czasowym. Obrazują one zatem rozkład przestrzenny ryzyka powodziowego na obszarach miejskich wzdłuż biegu rzeki Odry, który może być wykorzystany do racjonalnego planowania ochrony przeciwpowodziowej w dorzeczu tej rzeki.

LITERATURA

- DUW, 2011, *Program dla Odry 2006 – aktualizacja*, Dolnośląski Urząd Wojewódzki – Pełnomocnik Rządu do Spraw Programu dla Odry 2006, Wrocław.
- Eckes K., 2010, *Analizy przestrzenne w czasie rzeczywistym dla wspomagania akcji ratowniczych na terenach dotkniętych powodzią*, „Roczniki Geomatyki”, 8 (6): 63–68.
- Feltynowski M., 2009, *Ranking potencjału innowacyjnego polskich regionów z wykorzystaniem miar syntetycznych*, [w:] Nowakowska A. (red.), *Zdolności innowacyjne polskich regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 25–40.
- Feltynowski M., Nowakowska A., 2009, *Metoda oceny potencjału innowacyjnego regionów*, [w:] Nowakowska A. (red.), *Zdolności innowacyjne polskich regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 11–23.
- Grocki R., 2003, *Vademecum zagrożeń*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
- Grocki R., Eliasiewicz R., 2001, *Zagospodarowanie terenów zalewowych*, Biuro Koordynacji Projektu Banku Światowego, Seria: *Ograniczanie Skutków Powodzi w Skali Lokalnej*, Wydawnictwo Safage, Wrocław.
- IKSR, 2001, *Internationale Kommission zum Schutz des Rheins*, Rheinatlant.
- Jarzębińska T., 2006, *Rola retencji w ochronie przeciwpowodziowej*, [w:] Bednarczyk S., Jarzębińska T., Mackiewicz S., Wołoszyn E. (red.), *Vademecum ochrony przeciwpowodziowej*, Krajowy Zarząd Gospodarki Wodnej, Gdańsk: 101–123.

- Jermaczek A., Misztal K., Wasiak P., 2008, *Przyczyny i skutki powodzi na Dolnym Śląsku – propozycje ekologicznych działań przeciwpowodziowych*, Wydawnictwo Klubu Przyrodników w Świebodzinie, Gorzów Wlkp.
- Kitowski K., 2010, *Dyrektiva powodziowa a prewencyjne planowanie przestrzenne*, „Przegląd Komunalny”, 7(226): 48–51.
- Klepacz J., Łagosz R., 2008, *Zbiornik Racibórz w układzie komunikacyjnym drogi wodnej Odra–Dunaj*, [w:] Nycz E., Pistelok F. (red.), *Odra. Rzeka i ludzie – wzajemne uwarunkowania na przestrzeni dziejów*, Państwowa Akademia Nauk, Instytut Śląski, Opole–Katowice: 111–124.
- Lechowska E., 2016, *Zmiany zagospodarowania obszarów zalewowych i ich wpływ na poziom ryzyka powodziowego w miastach nadodrzańskich w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.
- NIK, 2011, *Najwyższa Izba Kontroli. Informacja o wynikach kontroli realizacji programu wieloletniego „Program dla Odry 2006”*, Wrocław (Nr ewid.: 145/2011/P10/180/LWR).
- Plit J., 2008, *Zarządzanie krajobrazem dolin rzecznych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 10: 230–240.
- Radczuk L., Szymkiewicz R., Jełowicki J., Żyszkowska W., Burn J.F., 2001, *Wyznaczanie stref zagrożenia powodziowego*, Seria: *Ograniczanie skutków powodzi w skali lokalnej*, Biuro Koordynacji Projektu Banku Światowego, Wydawnictwo Safege, Wrocław.
- Radczuk L., Żyszkowska W., 2001, *Sposoby wykorzystania stref zagrożenia powodziowego*, Biuro Koordynacji Projektu Banku Światowego, Seria: *Ograniczanie skutków powodzi w skali lokalnej*, Wydawnictwo Safege, Wrocław.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska, Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Administracji i Cyfryzacji oraz Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 roku w sprawie opracowania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego* (Dz. U., 2013, poz. 104).
- Schneider-Skalska G., 2010, *Projektowanie zrównoważone terenów nadrzecznych miast*, [w:] Więzik K. (red.), *Prawne, administracyjne i środowiskowe uwarunkowania zagospodarowania dolin rzecznych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji, Bielsko-Biała.
- Słota H., 2000, *Risk in flood control*, The Monograph of the Water Management Committee PAN.
- Starzyk E., Walczykiewicz T., 2000, *Hierarchizacja miast województwa małopolskiego w aspekcie potencjalnych strat i zagrożenia powodziowego – Model kompleksowej ochrony przed powodzią na przykładzie województwa małopolskiego – zad. 5.1. w ramach Projektu badawczego zamawianego Wojewody Małopolskiego Nr PBZ – 006-14.*
- Śliżewski B., 2008, *Ocena ryzyka powodziowego w Niemczech w świetle Dyrektywy Powodziowej*, „Gospodarka Wodna”, 9: 362–365.
- Twaróg B., 1997, *Optymalna ochrona przed powodzią z uwzględnieniem ryzyka*, Grant – 5 P06H 038 14.
- Twaróg B., 2002, *Optymalna ochrona przed powodzią z uwzględnieniem ryzyka*, Wydział Inżynierii Środowiska, Politechnika Krakowska.
- Twaróg B., 2004, *Optimal flood protection with risk consideration. Ochrona i Inżynieria Środowiska Zrównoważony Rozwój*, „Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN”, 25.
- Warcholak P., Kołodziejczyk U., 2007, *Ślubice – potencjalny lubuski Nowy Orlean*, „Gospodarka Wodna”, 10: 419–425.

- WBU, 2002, *Wojewódzkie Biuro Urbanistyczne. Studium zagospodarowania przestrzennego pasma Odry – Synteza*, Wrocław.
- Wheater H., Evans E., 2009, *Land use, water management and future flood risk*, „Land Use Policy”, 26(1): 251–264.
- Więzik B., 2010, *Wpływ zagospodarowania międzywala na zagrożenia powodziowe*, [w:] Więzik K. (red.), *Prawne, administracyjne i środowiskowe uwarunkowania zagospodarowania dolin rzecznych*, Wydawnictwo Wyższej szkoły Administracji, Bielsko-Biała.

FLOOD RISK IN THE Odra CITIES IN THE CONTEXT OF THE FLOODPLAINS MANAGEMENT

Abstract This paper is aimed to determine the flood risk level based on the land use patterns – in towns located on the Odra river in Poland. The flood risk is determined by the area of particular forms of land use within the floodplain boundary. The assessment was made by linear ordering and grouping of all Odra cities by flood risk level (city ranking). The results obtained show the flood risk level of cities relative to each other. The time range adopted for research allows for a comparative analysis of the examined cities in terms of potential flood losses both statistically and dynamically. Particular attention was paid to the identification of relationships between the level of flood risk and the area of floodplains, and the way of its management expressed by the degree of investment and the location of the city in the course of the river. The research shows that the total magnitude of potential flood losses is primarily determined by the size of the areas at risk of flooding and, to a lesser extent by their management (investment). Only in the case of the first flood zone (direct flood hazard zone), the impact of floodplain management on the level of flood risk was observed. However, there is no correlation between the level of flood risk and the location of the city in the river course. The work also focused on the analysis of flood risk changes in Odra cities relative to each other, including those affected by floods in 1997.

Keywords Flood risk, land use, floodplains, Odra river.

Dr Ewa Lechowska
Zakład Planowania Przestrzennego
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: ewaglo@amu.edu.pl

Kateryna Dmytriieva

RESTAURANT FACILITIES: TERRITORIAL ORGANIZATION AND SIGNIFICANCE IN HUMAN GEOGRAPHY (EVIDENCE FROM KYIV REGION)

Abstract This paper is intended to describe the most significant features of restaurant facilities industry and its territorial organization in Kyiv region. Restaurant facilities can be seen as a part of economics that develops rapidly during last decades, ensuring economic growth and providing workplaces. It is also a crucial part of the tourist infrastructure, public space and an interesting cultural phenomenon which broadens knowledge about food traditions around the world. Kyiv region is such a part of Ukraine where processes of the restaurant facilities development could be observed multilaterally through all types of restaurant enterprises – cafes, bars, catering, restaurants, street food points, delivery etc. In the paper, the significance of restaurant facilities in the economy has been outlined. The analysis of statistic data and personal observations has been conducted to examine the condition of territorial organization of restaurant facilities of Kyiv city and adjoining territories. Correlation analysis of restaurant industry interconnections and cluster analysis for determination of regional differences has been implemented. Presented research leads to the condition of restaurants facilities industry from the perspective of the Human Geography and demonstrates the latest trends in its development. In addition, problems and ways of improving the restaurant industry in Kiev has been identified and finally some recommendations about proceeding research has been proposed.

Keywords Restaurant facilities, territorial organization, urban development, Kiev.

---

1. Introduction

The restaurant business is a branch of the economy that assures the economic development of the territory, fulfills important social functions – employment of population, covers the needs of nutrition, and serves as a public space for communication and education. Investigation of spatial-territorial aspects of the restaurant business assumed special importance in the former Soviet space due to the transfer to market economy conditions. Territorial organization of restaurant facilities is a narrow branch of Human Geography, which is faintly represented in literature. Papers about restaurant facilities are mostly devoted to the:

- particular quantitative data about restaurant facilities: number of enterprises in different regions/countries (Otsuka 2015; National Restaurant Association 2016);
- economic sides of industry – marketing or business planning of restaurant enterprises (Marvin 1991; Kuznetsova 1997; Sloan, Leith 2004; Godsmark 2005);
- technology and standards, demands of food production in restaurant facilities (Usov 1990; Godsmark 2005), food consumption (Atkins, Bowler 2001);
- recommendations about location of new restaurants according to the construction, design and urban planning requirements (Lawson 1994; Alonzo 1995; Godsmark 2005; Walker 2008);
- history of restaurant facilities (Berezhnoi 1980; Pyatnytska 2007);
- restaurant facilities as a part of regional economy (Yurkivskyi 1989; Karsekin 1990; Dudnyk 2002).

Unexplored and less investigated aspects are:

- more various and integrated quantitative data about restaurant facilities;
- models describing differences in restaurant facilities inside one region (for example, Kyiv) considering the background of the territory;
- the interconnection between economics and territorial organization of restaurant facilities in the market economy conditions;
- the condition of territorial organization of restaurant facilities as a result of human, cultural and socio-economical behaviour.

This article is intended to determine the significance of restaurant business in the economy and its importance in the ground of Human Geography and to explain the factors of industry development and finally to research locational and territorial characteristics of the restaurant industry in the city (for example, for Kyiv region).

2. Methodology

Restaurant facilities are often explored by Economics and Sociology. Socio-geographic studies of restaurant business have been mainly related to the development of theories of spatial planning in social and commercial geography

and urban planning aspects. At the present stage of the study restaurant facilities may be associated with Consumption Geography (fashion, mass consumption, and healthy lifestyle), Gender Geography, Urban Design and new courses, for example Agri-tecture – “a phenomenon involving the collaboration between agriculture and architecture, with aim to increase the self-production of organic and healthy food for the tenants of private allotments and the community within the city” (Bernardi, Bosio 2012) *etc.*

This article refers to P. Atkins (Atkins, Bowler 2001), A. Bosio, E. Bernardi (Bernardi, Bosio 2012), D. Sloan (Sloan, Leith 2004), C. Steel (Steel 2008), V. Karsekin (Karsekin 1990), G. Pyatnytska (Pyatnytska 2007), V. Doroshenko (Doroshenko 2005), who considered territorial and regional aspects of food production and restaurant facilities development in their studies. The latest integrated scientific paper related to restaurant facilities of Ukraine including Kyiv is a Pyatnytska 2007.

In this research philosophical methods, general scientific methods (classification, induction, deduction, literature review), and geographical research methods (correlation analysis, cluster analysis, survey, mapping, field research method) has been used. Following methods has been chosen to refer to the statistics database, field of exploring as an object of Human Geography and its specific features.

Analysis of literature demonstrates a background of the study.

Survey method has been used to collect data and analyze the behaviour of customers and its differences according to age, gender and the level of income. The questionnaire for respondents, included closed and open questions, has been conducted online and offline anonymously in 2015 in Kyiv city. The represented group consist of 199 respondents in the age between 17–45. Statistical error with a 0.95 confidence probability is 1,4%.

Correlation analysis has been used to demonstrate connections between data variables. Data that tends to determine changes in other fields has been defined. Correlation analysis has been performed in “Statistica” program. Visual demonstration of data in graphs, piechart and trend lines graphs has been created for this paper.

Cluster analysis for restaurant facilities expresses actual regional differences, which based on integrated analysis of dissimilar data. Cluster analysis as one of the algorithms for the classification of statistical data performs a gradual combination of disparate elements into a single “tree”. In this case, the geometric distances in the multidimensional space have been calculated through the Euclidean distance. The calculations used the method of full connection (the method of the most remote neighbours). In this method, the distances between clusters are determined by the greatest distance between any two objects in different clusters.

Mapping of restaurant facilities is a tool for visualization of regional differences. In this research, this is an integrity object. Maps for the paper have been created using GIS mapping method based on statistical data (Mezentsev 2004). Using

maps of restaurant facilities is necessary for both – the individual consumer and for integrated geographic research in the field. Cartographic materials of this study have been carried out in the GIS-programs: MapInfo and Surfer, to demonstrate allocation and regional differences of the Kyiv region restaurant facilities.

3. Results

According to the State Standards of Ukraine, *restaurant facilities* are a type of economic activity aimed to satisfy consumer needs in nutrition with an arrangement of entertainment or without it (State Standards of Ukraine 2004).

In 2014 there were 20.6 thousand of entrepreneurs in restaurant business in Ukraine officially. The number of individual entrepreneurs according to various estimates is about three times bigger. Since 2014, the State Statistics Service does not provide data on number of establishments in restaurant business. The share of restaurant business in Ukrainian GDP is about 0.8% of nominal GDP. The share of employment in the hotel and restaurant business in Ukraine is about 1.8%, or 357.8 thousand people. Ukrainians spent on services of hotels and restaurants only 1.1% of their income in 2002; in 2013, this indicator had risen to 2.5% (State Statistics Service of Ukraine 2015).

In European Union restaurant business is a part of hospitality sector, which also includes hotels. The potential market of jobs in the hotel and restaurant business in the EU is 16.6 million directly employed persons and around 6.4 million people connected with these fields. Restaurant business is an important place for youth employment, often as a first job. Reviews determined that the hospitality sector in the EU gives 3.7% of GDP (460 billion euros), 8.1% of production (1 trillion euros), provides employment for 7.8% population or every thirteenth workplace.

Hospitality sector gives the largest contribution to GDP in such countries as Cyprus, Greece, Malta, Portugal, Spain, Croatia, Austria (about 5–10%), the largest share of employment is in Cyprus, Malta, Luxembourg (15–30%). Relatively low figures of hospitality sector shared in GDP (1–2.5%) are in Lithuania, Poland, Latvia, Denmark, Luxembourg, Norway, Romania, Slovakia, the share of employment (5%) in Finland, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, Turkey (Lhermitte 2009; HOTREC 2013).

Food in a variety of forms is manufacturing and selling by many branches of economy (agriculture, food industry, trade etc.). However, only in restaurant facilities the functions of production, sale and consumption of prepared meals combines in a single location (Pyatnytska 2007).

Author considers that restaurant facilities in economy are combined by raw and production links with the food industry, trade, agriculture, by infrastructure links – with transport, construction and financial sector, by consumer links with education, culture, recreation and tourism and health sector.

The socio-geographical significance of restaurant business consists of the *following aspects*:

- meaning of food and its importance as the primary natural human need provides stable demand in consumption of all types of food services including restaurant services;
- the restaurant industry is a sector that accumulates the cultural experience of generations, and thus is a carrier of food traditions of whole nations. This suggests the strategic development of the industry to create the image of the country, including development of tourist industry through introduction of national cuisine;
- restaurant business in the city allows to make a journey across the globe and to expand the knowledge about other nations through their culinary traditions, therefore, this is an alternative way of international tourism (Sloan, Leith 2004);
- the restaurant industry is one of the most profitable business, particularly private business, which performs a social activity – restaurants usually are the first workplaces for young people. The service sector in cities, and restaurant facilities particularly, were the force of private enterprises growth in a post-soviet term (Glazyshev 2008);
- restaurant industry influenced by globalization and becomes the platform for innovation – digital technologies, including mapping projects, electronic mechanisms of information exchange;
- restaurant business is an alternative urban public space. Kyiv provides a lot of parks, libraries and squares for its citizens, visitors. However, urban areas are usually open, with no tree shadow and delimits (Males 2011). During a crisis of post-soviet economic period, the state of city public spaces has become critical, while private restaurant establishments invested significant funds to attract the visitors. Thus, restaurants and cafes become places for meeting, and communication;
- restaurant facilities are actively involved in the transformation of postindustrial space of the city – in particular, Europe’s largest street food festival in Kyiv is located at the Art Factory Platform, which turned the location from factory to art cluster;
- restaurant industry develops not only as an institution for the food production, but also as a place of ideas exchange, social activism and education (thematic lectures in cafes);
- the system of city food nutrition is associated with architecture and planning of housing. Medieval buildings had been planned in a way to minimize sharing flavours of food from the kitchen – with many floors and corridors. For instance, fashion image of mistress in the 60’s of the XX century in the United States had led to the open, spacious kitchens, which transforms into dining areas.

Restaurant industry in the metropolitan area assumes function of dining room space and replacing kitchen in urban high-rise buildings. It serves as a platform for social interaction, meetings and celebrations (Steel 2008).

Restaurant business in Kyiv region became similar to actual condition stage in the nineteenth century. Events of the Soviet era made the most prominent impact on restaurant facilities, transformed restaurant business into „public catering”.

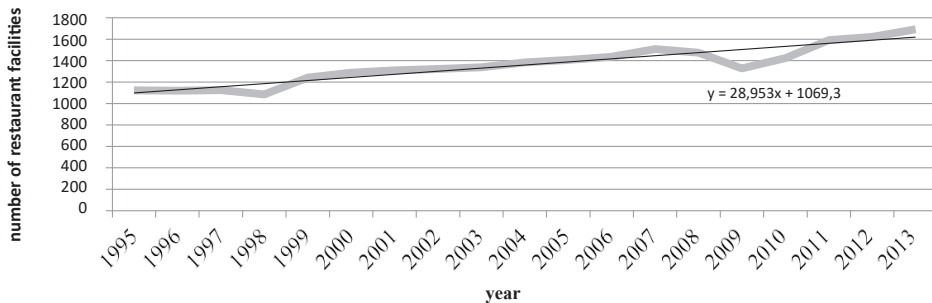

Fig. 1. Dynamics of the number of restaurant facilities, Kyiv, 1995–2013

Source: made by author based on State Statistics Service of Ukraine data (<http://www.ukrstat.gov.ua/>; <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/>)

Over the period of independence, Ukrainian restaurant business became an industry extremely sensitive and susceptible to economic and political events. City formation, including Kyiv, affected by the processes of globalization primarily, accelerates the exchange of information and changing consumer trends. Quantity of enterprises increases and highly depends on the general economic situation in the country.

Public opinion is one of the best indicators of human problems and concerns. In this study, it has been decided to use quantitative social survey for the analysis of Kyiv region restaurant industry.

Analysis of the debrief demonstrates that answers the question „What is your main purpose for attending restaurant?” can be divided in the following way: 42% respondents visit restaurants and cafés for daily meeting with friends and dating, 41% – for nutrition, 11% – for entertainment and getting a new experience, 5% – for celebrations, and 1% use it as a workplace. Thus, restaurant facilities change their function from place to eat to place for communication (Fig. 2).

Regarding *the territorial organization* of restaurant facilities respondents claim:

- “in dormitory district, it is necessary to develop a network of cafes, to improve menu, to vary concept, diversify cheap establishments with conceptual cafe with rational pricing to attract locals”;
- “there is an insufficient presence of enterprises and their diversity in the peripheral areas of the city”;

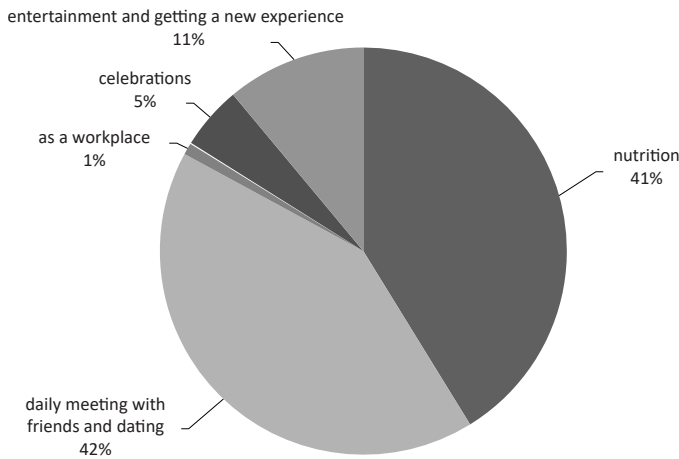

Fig. 2. Results of the survey about the Kyiv region restaurant facilities, 2015

Source: based on author’s research

- “there is too high concentration of restaurant facilities in the city centre”;
- “there is no equal price/quality ratio of the restaurant facilities outside Kyiv city”.

For analysis of interrelationships of the key indicators of restaurant business (the number of establishments and the retail trade turnover) with other factors of the restaurant industry development through *correlation analysis* has been implemented. Particularly, the correlation analysis in “Statistica” programme determines a significant relationship. The types of connections are both direct and inverse (Fig. 3).

Variable	НАСЕЛ	СЕР	СН	СНЗ	ВНЗ	К ТЬ ТУ	С КТЬ Л	П РАВОП	К ТЬ Т	К ТЬ М	В РП	В РП	НА КТЬ	ОБ КТЬ	ГО	ОБСЛ	Т	ОБСЛ	Т	ИНОС	Т	ВНУТР
К ТЬ РТ	,70	,00	,57	,66	,71	,75	-,84	,08	-,60	,32	,44	-,56	,68	,62	,80	,91	,61	,47	,33	-,70	-,50	
ТОВАР РТ	,98	,38	,94	,77	,95	1,00	-,87	-,11	-,54	,75	,48	-,28	,97	,52	,99	,91	,92	,39	,52	-,55	-,52	

Fig. 3. Results of the correlation analysis of key indicators of restaurant business, Kyiv city, 2004–2014

Source: made by author based on State Statistics Service of Ukraine data (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

Thus, the *number of establishments* of restaurant facilities depends on:

- number of retailers – correlation rate is 0.91;
- GRP per capita – 0.8;
- the average salary of employees – 0.75;

- number of employees – 0.71;
- number of population – 0.7;
- number of employed persons aged 15–70 years – 0.66;
- number of museums – 0.68.

An inverse connection had been exposed with the following indicators:

- number of secondary schools – 0.84;
- number of foreign tourists – 0.7.

Retail turnover directly correlated with:

- the average salary of employees – correlation rate is 1;
- GRP *per capita* – 0.99;
- population – 0.98;
- employees – 0.95;
- number of economically active population aged 15–70 years – 0.94;
- number of retailers – 0.91;
- number of employed persons aged 15–70 years – 0.77;
- number of museums – 0.97;
- number of hotels – 0.92;
- number of hospitals – 0.75.

Inverse connection had been exposed with following indicator:

- number of secondary schools – -0.87.

The analysis reveals that the influence of infrastructure figures (hotels, schools etc.), population figures (number of tourists, students etc.) are less important than figures of economics and infrastructure (wages, GRP, the number of trade).

Fig. 4 demonstrates the statistical surface of number of Kyiv restaurant facilities. A number of restaurants in the city centre is characterized by peak shape which rapidly attenuates and accomplishes the minimum rates at the periphery. Such distribution is explained by the concentration of business, tourism and educational activities in the city centre, which tends to increase the restaurant facilities activity.

Implementation of *cluster analysis* based on official statistics for the year 2013, allows to identify five clusters of Kyiv districts and surrounding areas of Kyiv region. The number of enterprises of restaurant business, the number of seats in enterprises and the volume of retail turnover has been analyzed (Fig. 5).

Results of conducted research allows to observe following *regional differences* of restaurant facilities: the core of Kyiv region is clearly formed by Shevchenkivsky and Pechersky districts (Kyiv downtown), decrease of the restaurant activity is marked to the periphery of the city. Country restaurant enterprises have an obvious localization along the highway directions (from Kyiv to Zhytomyr, Odesa, Obukhiv, Brovary, Boryspil) and water recreation facilities (along the Dnipro river, which crosses the city from north to south, and Vyshgorodskiy lake – on the north of Kyiv) – Fig. 6.

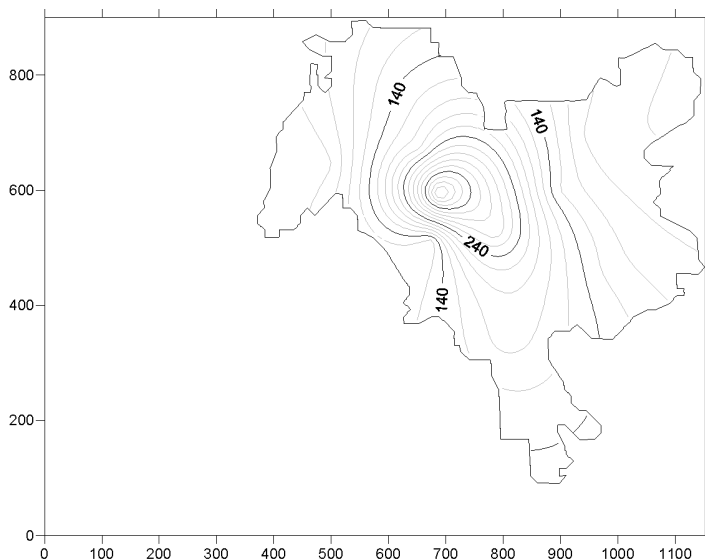

Fig. 4. Statistical surface of number of Kyiv restaurant facilities, 2016

Source: made by author based on Database of restaurants of Kyiv region “Doroga” (<http://www.doroga.ua/restaurants/Kievskaya/1057>); Database of Kyiv restaurants “Lasoon” (<http://lasoon.com.ua/>)

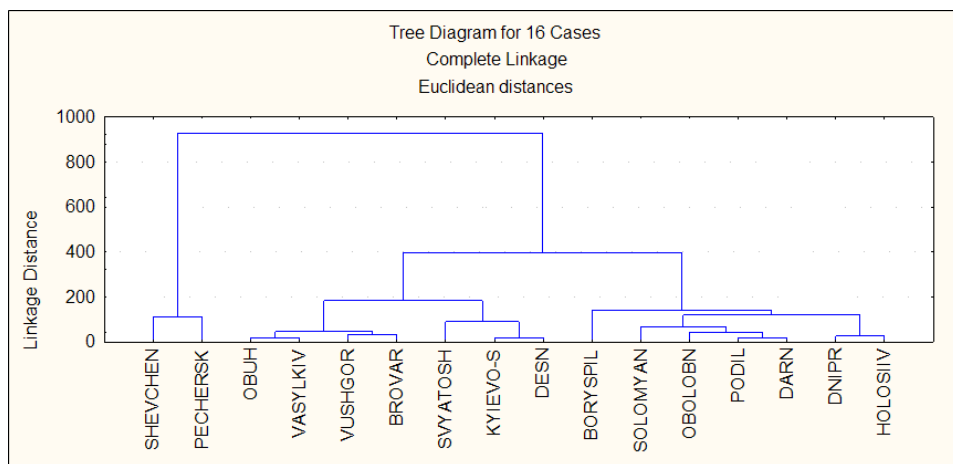

Fig. 5. Tree of clustering of restaurant facilities of Kyiv region, 2013

Source: made by author based on State Statistics Service of Ukraine data (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

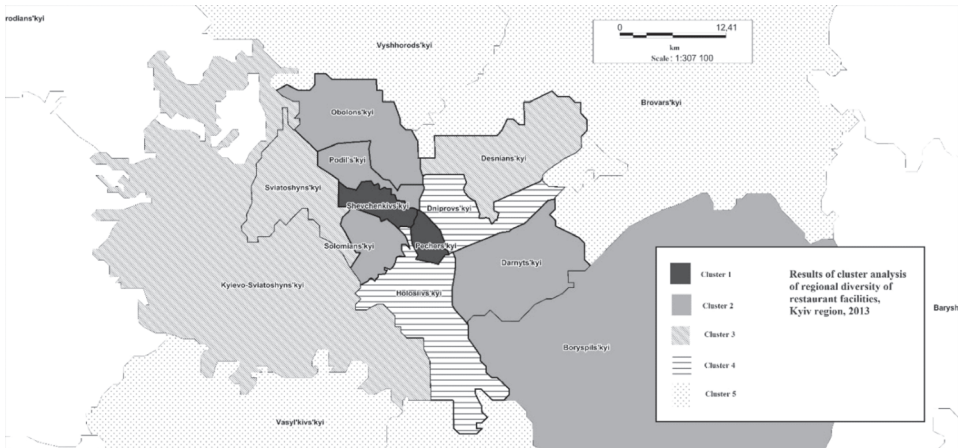

Fig. 6. Map of clustering of the Kyiv region districts by restaurant facilities indicators, 2013

Source: made by author based on State Statistics Service of Ukraine data
 (<http://www.ukrstat.gov.ua/>; <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/>;
<http://oblstat.kiev.ukrstat.gov.ua/>)

In the city centre the functions of node elements of restaurant concentration are fulfilled by shopping centers.

Centre elements can be treated as institutions coupled by consumer activity – public spaces (parks, squares, recreation areas, office areas, tourist centres etc). They do not have an explicit form, but rather form of merged linear or radial concentration of restaurant facilities.

Point elements are essentially formed by every single object of restaurant industry (this vision based on the functional and territorial structure of regional items (Doroshenko 2005).

The author believes that the *main tasks* for the territorial organization of restaurant facilities improvement of Kyiv region are:

- to create the territorial structure of restaurant facilities which could response to the needs of the area residents;
- to ensure the functioning of restaurant facilities in the socially important sectors (education, medicine);
- to regulate the interaction of restaurant business with urban space (placement of small seasonal booth, summer terraces etc.).

4. Conclusions

Research investigation demonstrates the uneven distribution of restaurant facilities in the Kyiv region. The current state of allocation and excessive concentration of restaurant facilities in central areas of Kyiv city is a natural consequence of

the architectural layout of the city and the complexities of its development. The compact placement of cultural and historical city centre, hotels, entertainment, shops and the largest scientific and educational institutions in the centre of capital, leads to assembling enterprises and causes the mess in usage of public space.

The possibility to reverse this trend and to reduce the burden in the central city area is considered only through the downtown planning change. Some restaurants, mainly elite suburban enterprises, are localized in the city recreational area and in the surrounding suburban areas, which provides convenient transport accessibility (near main highways). Author assumes that the demand for those services will be stable and there is no reason for changing their placement.

Restaurant facilities sector is an important part of the economy, a type of urban public space and the way of international cultural cooperation. Calculation presents that restaurant facilities and their territorial structure heavily depends on economic conditions. Thus, restaurant facilities form an integral part of the urban complex, and their territorial organization depends on the features and functions of the territory.

It is useful to provide extending researches to explore changes during a certain period, to examine ways of international cultural interaction through restaurant services in the specific region and to study which part of the food services in the big city restaurant facilities could cover the demand.

LITERATURE

- Alonzo R., 1995, *Upstart Guide Owning & Managing a Restaurant*, Kaplan Business, New York: 1–225.
- Atkins P., Bowler I., 2001, *Food in society: economy, culture, geography*, Arnold, London: 1–11.
- Berezhnoi I., 1980, *Development of public catering in Ukraine*, Vyscha Shkola, Kyiv: 1–215.
- Bernardi E., Bosio A., 2012, *Un-dissociating architecture and agriculture: urban food and agri-tecture*, Ravensbourne, http://www.academia.edu/11131069/Un-dissociating_architecture_and_agriculture_Urban_food_and_agri-tecture (accessed on: 05.09.2016).
- Database of Kyiv region “Doroga”, <http://www.doroga.ua/restaurants/Kievskaya/1057> (accessed on: 05.09.2016).
- Database of Kyiv restaraunts “Lasoon”, <http://lasoon.com.ua/> (accessed on: 05.09.2016).
- Doroshenko V., 2005, *Geography of internal trade*, Kyiv University Publishing Center, Kyiv: 1–19.
- Dudnyk I., 2002, *Territorial organization of services*, Asmi, Poltava: 1–100.
- Glazyshev V., 2008, *Urban studies. Part 1*, Europe, Moscow: 11–14.
- Godsmark C., 2005, *How to start and run your own restaurant*, How To Content, A division of How To Books Ltd., Oxford: 1–247.
- HOTREC (European trade association of hotels, restaurants and cafes – Hotrec), <http://www.hotrec.eu/> (accessed on: 05.09.2016).
- Karsekin V., 1990, *Regional problems of public catering development*, Vyscha Shkola, Kyiv: 1–27.

- Kuznetsova N., 1997, *Basics of economics of hotel and restaurant facilities*, University of Tourism, Kyiv: 1–173.
- Lawson F., 1994, *Restaurant planning and design*, Van Nostrand Reinhold, New York: 1–335.
- Lhermitte M., 2009, *Reinventing European growth*, Ernst & Young's European attractiveness survey, <http://www.eyem.com/pdf/Attraktivite%202009%20Web.pdf> (accessed on: 05.09.2016).
- Males L., 2011, *Centrality and publicity. Strategies of Kyiv Urban Future: a collection of public discussions, articles, interviews and projects*, Alfa-Print, Kyiv: 28–35.
- Marvin B., 1991, *Restaurant Basics: Why Guests Don't Come Back and What You Can Do About It*, Wiley, New York: 1–240.
- Mezentsev K., 2004, *Regional forecasting of social and economic development: A manual*, Kyiv University Publishing and Printing Center, Kyiv: 12–20.
- National Restaurant Association, 2015, *Facts at a Glance*, <http://www.restaurant.org/News-Research/Research/Facts-at-a-Glance> (accessed on: 02.05.2016).
- Otsuka M., 2015, *Food Service Hotel Restaurant Institutional. Japan HRI Food Service Sector Report 2014, USDA Foreign Agricultural Service*, GAIN Report Number: JA 4519, Washington, 1–40.
- Pyatnytska G., 2007, *Restaurant business of Ukraine: market transformation, innovative development, structural shift: monograph*, KNTEU, Kyiv: 1–44.
- Sloan D., Leith P., 2004, *Culinary taste: consumer behavior in the international restaurant sector*, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford: 44–56.
- State Standards of Ukraine 4281: 2004, *Restaurant facilities. Classification*, <http://document.ua/zakladi-restorannogo-gospodarstva-klasifikacija-nor2728.html> (accessed on: 05.09.2016).
- State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed on: 02.05.2016).
- State Statistics Service of Ukraine, Kyiv City Department, <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/> (accessed on: 02.05.2016).
- State Statistics Service of Ukraine, Kyiv Region Department, <http://oblstat.kiev.ukrstat.gov.ua/> (accessed on: 02.05.2016).
- Steel C., 2008, *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*, Random House, London: 228–255.
- Usov V., 1990, *Organization of services in restaurants*, Vysshaya Shkola, Moscow: 1–208.
- Walker J., 2008, *Restaurant from concept to operation*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken: 1–493.
- Yurkivskyi V., 1989, *Geography of services sphere*, Ukrvuzpoligraf, Kyiv: 1–81.

USŁUGI GASTRONOMICZNE: ORGANIZACJA PRZESTRZENNA I MIEJSCE W GEOGRAFII CZŁOWIEKA (PRZYKŁAD OBWODU KIJOWSKIEGO)

- Zarys treści**   Prezentowany artykuł ma na celu opisanie najważniejszych cech sektora usług restauracyjnych i jego organizacji terytorialnej w okręgu kijowskim. Gastronomia może być postrzegana jako część ekonomiki, która w ciągu ostatnich dziesięcioleci notuje dynamiczny rozwój, przyczyniając się do wzrostu gospodarczego i zapewniając miejsca pracy. Stanowi

także istotną część infrastruktury turystycznej i przestrzeni publicznej, ułatwia komunikację międzyludzką i stanowi interesujące zjawisko kulturowe, które rozpowszechnia wiedzę i różne tradycje żywieniowe na całym świecie.

W regionie kijowskim procesy rozwoju gastronomii można zaobserwować we wszystkich rodzajach lokali konsumpcyjnych – w kawiarniach, barach, usługach cateringowych, restauracjach, punktach typu fast food, w sferze dostaw itp. W pracy podkreślono znaczenie obiektów restauracyjnych w gospodarce. Przeprowadzono analizę danych statystycznych i osobistą obserwację przestrzennej organizacji obiektów restauracyjnych w Kijowie i przyległych terenach. Dokonano również analizy korelacji powiązań przemysłu restauracyjnego i analizę klastrów w celu określenia różnic regionalnych.

Przeprowadzone badania prowadzą do określenia stanu rozwoju obiektów gastronomicznych z perspektywy geografii człowieka i prezentują najnowsze trendy w rozwoju tej dziedziny gospodarki. Ponadto zidentyfikowano problemy i sposoby poprawy branży restauracyjnej w Kijowie, a także zaproponowano kilka zaleceń dotyczących dalszych badań.

Słowa kluczowe Usługi gastronomiczne, organizacja przestrzenna, rozwój miasta, Kijów.

Kateryna Dmytriieva, MSc
Department of Economic and Social Geography
Faculty of Geography
Taras Shevchenko National University of Kyiv
e-mail: k.dmytriieva@gmail.com

Magdalena Miśkowiec

THE ROLE OF AN URBAN FESTIVAL IN PUBLIC SPACE: CASE STUDY OF THE LIGHT MOVE FESTIVAL IN ŁÓDŹ

Abstract The aim of this article is to examine the relationship between an urban festival and changes in the social and spatial-functional structures in a city. We analyze the Light Move Festival in Łódź as a case study, showing the use of light in emphasizing local identity and cultural heritage. Data for this study was collected by means of interviews with the festival's organizers. We also present data gathered in a survey conducted among the festival's participants in 2016. The results show the social-demographic structure of the respondents, frequency of participation and source of information. We present the correlation between the festival's spatial organization and the guidelines of the "Attractive Urban Spaces 2020+ Program" (*Strategie przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ w ramach programu szczegółowego „Atrakcyjne przestrzenie miejskie 2020+”*). The study presents the possibility to use an urban festival as a local potential for building sustainable social and spatial policy. With constant population outflow, such events may help to attract new residents and rebuild the city's image. It also creates an opportunity to test temporary traffic solutions and to familiarize the residents with them. Considering the revitalization actions undertaken by the city of Łódź, one might ask a question: What kind of impact does The Light Move Festival have on the city of Łódź?

Keywords Urban festival, public spaces, Light Move Festival, Łódź.

1. Introduction

In recent years there has been a visible increase in the awareness of culture's role in local urban and economic development. Urban festivals are a good way of creating a city's unique identity and experiencing its atmosphere (Robinson et al. 2004; Herrero et al. 2007; Johansson and Kociatkiewicz 2011; Del Barrio et al. 2012; Van Aalst and Van Melik 2012). They shape cultural heritage of a particular place (Gold and Gold 2005). Urban festivals located in well-known public spaces might

encourage local community to connect, interact and discuss about the city. They may change the perception of the city's space, promote participation in culture and enhance local development (Evans 2009). Especially in recent years some post-socialist cities decided to change their image and economy by locating urban festivals in public spaces. They create a connection between cultures and places to rebuilt the sense of belonging as a part of urban regeneration (Cudny 2016).

Having considered changes in the post-socialist cities, we decided to take a multidisciplinary approach to this study in order to define the significance of organizing such a festival for the contemporary urban space. This article presents the Light Move Festival as a huge potential in the process of changing the perception of Łódź's image. Our aims include the following:

- to present the history and organizational structure and of the event,
- to describe the festival's last edition in 2016 in detail,
- to present the characteristics of the last edition,
- to define the outcomes of the festival for the urban space of Łódź.

2. Methods

Basic methods of the study included participant observation and semi-structured interview with the festival organizers. Another method was a survey concerning the festival's characteristics: social-demographic stratification of respondents, frequency of participation and sources of information. The survey was conducted in social media (the festival's Facebook page) among the participants (n = 333) of the Light Move Festival's fifth edition in 2016. The survey was available only online, therefore it may have caused some limitations in the representativeness of the sample. We also used the guidelines of the planning strategy of the new public spaces' system from "Attractive Urban Spaces 2020+ Program" (*Strategie przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ w ramach programu szczegółowego „Atrakcyjne przestrzenie miejskie 2020+”*) and spatial organization map of the Light Move Festival in 2015. The study allowed to present the use of the festival's spatial conditions for testing temporary solutions in public spaces.

3. Festivals and public space in cities

Urban festivals are currently becoming a crucial element of building the city's promotion policy and developing creative industry. Depending on the aim of an event, the city aspires to achieve certain economic or social results (Jamieson 2004). In his attempt to define the concept of a festival, Falassi states that it is "a sacred or profane time of celebration, marked by special observances" (Falassi 1987: 2). Because of their characteristics, types of festivals can be distinguished based on various criteria. In terms of location, festivals are divided into urban

and rural (Falassi 1987). Another kind is the urban cultural heritage festival, which aims to present the spatial and cultural values of a certain place (Del Barrio et al. 2012). Among festivals relating to urban space we may distinguish ‘place-bound’ and ‘placeless’. The first ones focus on the participation of the visitors in discovering authentic history of a place. The latter do not consider location as an important factor (MacLeod 2006).

Public space is defined as an outdoor and freely accessible space for people conducive to social interaction or recreation (Cybriwsky 1999). Studies that take public space under examination are becoming an important factor in the local development of a city. They concern the influence of attractiveness and availability of such spaces on the city’s functioning (Pasaogullari, Doratli 2004; Vasilevska et al. 2014), as well as their impact on user’s well-being (Villanueva et al. 2015), and on the increase in local social interactions (Langeegger 2014).

The space’s physical availability may be temporarily limited due to safety conditions or its organization (Lorens, Martyniuk-Pęczek 2010). That is why public spaces play a crucial role in a wide spectrum of social interactions (Gehl 2001). Research conducted since the 1960s shows that cities’ inhabitants experience the lack of public spaces in daily life (Jacobs 1961). Today public spaces consist of loosely connected pieces and functions, ever so often with no palpable connection to the city (Dymnicka 2008). A coherent system of public spaces guarantees their availability and increase in the attractiveness of the places focused primarily on the inhabitants. Additionally, it may contribute to the revitalization of degraded terrains, implementing new spatial-functional connections that allow to obliterate the existing barriers of exclusion and conflict (McGuirk 2014).

Festivals embedded in a public space, oriented towards local heritage and culture encourage to rediscover the city. On the one hand such events enrich the city’s cultural offer and hence attract tourists (Evans 2001), building its image and visibility. They can also provide a valid incentive for visitors to remain in a city for a longer time (Getz 1991). On the other hand such festivals create an opportunity for the local community to benefit from the cultural offer. During a festival, inhabitants are encouraged to observe the changes in the space of their city.

“Place-bound” festivals provoke discussion about public spaces and enhance the sense of responsibility and attachment. Cities in a demographic and economic crisis undergoing revitalization are particularly searching for such an effect. Especially shrinking cities with a constantly decreasing number of inhabitants and experiencing economic problems search for ways to change their image. One of the solutions is to develop a conscious cultural strategy focused on authenticity and uniqueness of the place’s cultural heritage (Young, Kaczmarek 2008). According to such attitude, an urban festival’s intervention in public space may enhance the positive change in space’s perception by its users. In many cases an urban festival

becomes an inherent factor supporting revitalization and development strategies (Quinn 2005). Festival's social functions include escape from daily routine, social interactions and opportunity to meet with one's significant others (Crompton, McKay 1997). Cities endangered by population decrease may especially benefit from a festival that influences the positive perception and attachment, as it may attract new inhabitants. It may also become an incentive to execute public policy in terms of eliminating alienation and rebuilding social bonds (Hughes 1999). Additionally, improvement in atmosphere and residents' quality of life has a positive effect on the tourists' perception of a city (Rouba 2010). On the other hand, improvement in tourism may prove to be troublesome, causing congestion, noise and traffic problems. In some cases it can lead to gentrification, i.e. the exchange of local community (Zukin 1996; Martin 2005).

4. The aspects of illumination in urban regeneration of Łódź

In the last decade many cities have proved that light has a positive impact on urban identity. The strategy of improving the quality of lighting systems is focused on ensuring residents' security and exposing the spatial arrangements of different districts, monuments, and streets. The city of Lyon in France organized "Plan Lumiere" since the 1990s to create a professional approach to lighting and illumination. One of the main assumptions of this strategy is consistently implemented in a five day-long festival of light called "Fête des Lumières". Lyon's festival has become an inspiration for many other cities in the world: Ghent's "Licht Festiwal" in Belgium, Berlin's "Festival des Lichtes" in Germany, Tokio's "Hotaru Festival" in Japan, and other members associated in the Lighting Urban Community International. The example of the Lyon festival was the initial inspiration for a few cities in Poland, including Łódź.

In the 19th century, Łódź was the most important mono-functional industrial city in Poland due to its textile industry. The industrial function of the city was a key factor increasingly influencing its architectural and spatial form. The political turn of 1989 in Poland affected Łódź by the collapse of the industry and caused serious economic problems characteristic for a post-socialist city (Czepczyński 2008). Still diminishing population and devastating economic conditions are typical for shrinking cities' situation (Martinez-Fernandez et. al. 2012). Therefore, some post-socialist cities focus on developing identity based on culture and art as elements of stemming decline. Urban events as a part of culture-led strategies may help reshape the image of urban areas inviting new residents and creative industries (Gibson et. al. 2012). To reduce the negative influence, municipal authorities created a new idea of the city advertised with the slogan "Łódź creating", with potential to increase investment in creative industries. Simultaneously, they led the integrated urban regeneration program in crucial degraded areas. The value

of the city's unique post-industrial architecture originating in the 19th century has meaning in contemporary urban identity formation (Young, Kaczmarek 2008). To highlight the post-industrial image by using light illumination and video mapping, the nonprofit organization "Lux Pro Monumentis" (Latin for 'light for buildings') organizes The Light Move Festival in Łódź since 2011. Festival's financing is based upon a cooperation with the culture partners, sponsors and municipalities in the form of public subsidies and grants.

The main purpose of this urban festival is to find the way to revive the urban space by using culture and art. Events are met with great interest from the residents and tourists due to unique architecture and free, open participation form. The number of participants increased from 2011 to 2016, indicating the festival's development and the increase of satisfaction (Table 1). During the three days of The Light Move Festival, residential and post-industrial buildings including well-known public spaces are illuminated.

Table 1

Characteristics of the Light Move Festival

Factor	Light Move Festival
Location	Łódź
Schedule	3 days in October
Year of origin	2011
Organization	since 2011: the nonprofit organization "Lux Pro Monumentis"
Municipal subsidies	about 280 560 € per year (1 200 000 zł)
Amount of participants in	
2011	45 000
2012	97 000
2013	200 000
2014	350 000
2015	550 000
2016	640 000

Source: own elaboration based on LMF organization

Artistic use of light during the festival is expressed by movement, projection, animation, kinetic art, sound and color. The light is also associated with the film industry, which is very characteristic for Łódź as a film city. The festival enables the development of young artists from the Polish National Film, Television and Theatre

School and the Academy of Fine Arts by showing their art projects (Szwed 2012). The program of urban regeneration focused at first just on Piotrkowska street as the center of cultural, social and commercial life of the old Łódź. According to the city's strategy, main illuminations of the festival were presented in Piotrkowska street, representative and one of the longest high streets in Europe. In 2015 the festival also aimed to highlight the industrial character of the city and occurring public spaces. The area of the festival has been expanded to the revitalized zone of the former power plant – EC1 (Photo 1). The revival of EC1 and the construction of the new “Łódź Fabryczna” railway station are priority investments in creation of the main revival project – the New Centre of Łódź. In 2013 EC1 building was transformed into a cultural center with a library, a planetarium and a recording studio for film music (Gałuszka 2010). Consequently, the area of EC1 was chosen as the official location of the festival's opening event. It thus encourages to visit the renewed, post-industrial part of the city. One of the additional events was the conference: “Light and color in architecture and public spaces – about a conscious creation of the city's image”. Speeches focused on the issue of illumination as part of the revitalization of urban spaces and possible sources of financing such investments. The organizers decided to cooperate with Philips company, which focuses on electronics and lighting. From that moment on, the company supported the execution of illuminations based on their equipment and artistic vision. It may be a first step to sustainable approach to lighting system in the city. Additionally in 2016, the organizers of the festival, “Lux Pro Monumentis” Foundation, introduced a series of workshops on pro-ecological illumination of the urban space entitled “Light that you breathe in”. The aim of the workshops was to design illumination for public spaces – buildings, nature and open space.

The assumption of the festival in Łódź is to emphasize the architectural character of the city by means of an illuminations. Projections are set in the city center on buildings, most important parks and squares – Sienkiewicz Park, Rubinstein passage, EC1 area (Photo 2). Because of communication needs, traffic was organized differently in the festival's area (Fig. 1). The main net of streets in the city center was excluded from car traffic. It allowed the festival's participants to move freely and promoted making urban space available to pedestrians. It is a complementary way of meeting the city's mobility policy with regard to traffic limitation and improvement of the public spaces' quality. A new bus line “LMF” between Kościuszki street and Łódź Kaliska Station was introduced in order to provide additional transportation. Most illuminations were spatially arranged in Sienkiewicza park, EC1 area and the event's axis – Piotrowska street. As Fig. 1 shows, the location of the illuminations coincides with the new public spaces system. Simultaneously the whole city center functions as a revitalization area. During three days, the Light Move Festival allows the temporary traffic and spatial solutions to be tested. Additionally, illuminations in the city center invite festival's participants to rediscover the city's space.

Photo 1. Portions of illumination of the EC1 buildings at the Targowa street

Source: LMF organization

Fig. 1. Spatial organization of the Light Move Festival in 2015 and planning strategy of the new public spaces' system

Source: own elaboration based on LMF organization in 2015 and from *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+, program szczegółowy „Atrakcyjne przestrzenie miejskie 2020+”*

Photo 2. Aqua Olimpia installation in the Sienkiewicz Park

Source: LMF organization

5. Characteristics of the Light Move Festival survey respondents in 2016

The article presents the results of a survey conducted on Facebook page among the participants of the Light Move Festival's fifth edition in October 2016. The aim of the study was to identify the target group of the event's participants and their opinion about the festival. The sample consisted of 333 respondents (Table 2). The majority of respondents were women (68.8%). More than half of respondents were young people, between 20 and 30 years old (50.2%), and the smallest group were people aged more than 60. The vast majority of respondents declared to be residents of Łódź (63.7%). We examined the frequency of participation in the event and found out that most respondents took part in the festival for the second or third time (39%). The main source of information about the event was the Internet (41.4%) and social media (27.6%).

The survey showed that the majority of respondents were young people, women in particular, who live in Łódź. With regard to the constant population outflow, the festival may become an attractive cultural potential, keeping young people in the city. The vast majority of the survey respondents are the residents of Łódź, which proves that Light Move Festival is still a rather local event. In this way it can perform social and cultural functions and have a positive impact on the local community. A large number of respondents attended the festival's previous editions, which suggests that the degree of satisfaction with the event is rising. The main sources of information about the festival included the Internet

Table 2

Characteristics of the Light Move Festival survey respondents in 2016

(2016) n = 333	
Gender (percent)	
Female	68.8
Male	31.2
Age	
Under 20	8.7
20–30	50.2
31–40	25.5
41–50	12.0
51–60	2.7
More 60	0.9
Residence (percent)	
Łódź	63.7
Łódź voivodeship	16.8
Neighboring voivodeship	6.9
Poland	11.41
Abroad	1.2
Frequency of participation (percent)	
First time	18.32
Second-third time	39.04
Fourth-fifth time	26.43
All of the editions	16.22
Source of information about the festival (percent)	
Traditional press	2.70
Radio	0.30
Television	0.60
Internet	41.44
Social media	27.63
Friends/family	21.02
External media (posters, citylights, billboards)	3.60
Other	2.71

Source: own elaboration based on LMF survey.

and social media. The study were conducted using social media and that excluded respondents without access to the Internet or elder people. For the future studies, it is therefore necessary to conduct survey among participants during Festival. It is also a need to extend the festival promotion sources to attract other groups of residents.

5. Conclusion

The Light Move Festival focuses on the use of light in presenting the post-industrial architecture and public spaces, influencing the development of city of Łódź's positive image. It is particularly important in the context of shrinking cities, where the number of residents is decreasing. Festival may become a invitation for new residents, especially young people. Increasing interest in the event may not only enhance the touristic value, but also boost investments in space. That is why it often becomes a part of a city's development strategy and revitalization plans (Morgan 2007). The Light Move Festival should constitute a frame for the execution of the present revitalization plan, concerning residents' activation and improvement of the city's image. It should create potential to engage local community and change the perception of the present space. For instance, the light festival in Lyon provides for active engagement of the residents in creating their own light installations, becoming the tool for creating social unity (Zienowicz, Podhajska 2014). In the long term the festival could support the revitalization of city of Łódź through culture, promotion of local architecture and help to build a sense of pride among the residents. It bring them closer to the city cultural offer and create perspectives for social interactions. That is why, it is hard not to agree with Bailey's claim (Bailey et al. 2004: 47), that a festival should be better inscribed into a city's local context.

Urban festivals also allow the temporary use of public space. It may become a chance to test temporary changes of mobility. It seems crucial to establish a link between a festival and a city's planning and revitalization policies. Urban planners and city officials responsible for promotion should use the Light Move Festival as a potential for implementing changes in public spaces' organization, building promotion and social relations. The conducted studies may help in: the complex use of social and spatial dimensions of illuminations to enhance the city image, the development of a city's sustainable lighting policy and the revitalization focused on giving the public space back to the residents.

LITERATURE

- Bailey C. et. al., 2004, *Culture-led urban regeneration and the revitalization of identities in Newcastle, Gateshead and the North East of England*, „International Journal of Cultural Policy”, 10(1): 47–65.
- Crompton J., McKay S., 1997, *Motives of visitors attending festival events*, „Annals of Tourism Research”, 24: 425–439.
- Cudny W., 2016, *Festivalisation of Urban Spaces, Factors, Processes and Effects*, Springer International Publishing, Switzerland.
- Cybriwsky R., 1999, *Changing patterns of urban public space Observations and assessments from the Tokyo and New York metropolitan areas*, „Cities”, 16(4).
- Czepczyński M., 2008, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Hampshire,
- Del Barrio M.J., Devesa M., Herrero L.C., 2012, *Evaluating intangible cultural heritage: The case of cultural festivals City*, „Culture and Society”, 3: 235–244.
- Dymnicka M., 2008, *Fragmentaryzacja przestrzeni publicznej – próby rekompozycji*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3(33).
- Evans G., 2001, *Cultural planning, an urban renaissance*, Routledge, London.
- Evans G., 2009, *Creative cities, creative spaces and urban policy*, „Urban Studies”, 46: 1003–1040.
- Falassi A. (red.), 1987, *Festival: Definition and Morphology. Time Out of Time: Essays on the Festival*, University of New Mexico Press, Albuquerque: 1–10.
- Gałaszka J., 2010, *Wokół nowego centrum Łodzi*, EC1 Łódź – Miasto Kultury, Łódź.
- Gehl J., 2001, *Life Between Buildings*, The Danish Architectural Press, Copenhagen.
- Getz D., 1991, *Festivals, Special Events and Tourism*, Van Norstrand Reinhold, New York.
- Gibson C., Gallan B., Warren A., 2012, *Engaging creative communities in an industrial city setting: A question of enclosure*, „International Journal of Community Research and Engagement”, 5, Gateways: 1–15.
- Gold J.R., Gold M.M., 2005, *Cities of Culture: Staging International Festivals and the Urban Agenda*, Burlington, Ashgate, Warsaw: 1851–2000.
- Herrero L.C., Sanz J.A., Devesa M., Bedate A., del Barrio M.J., 2007, *Economic impact and social performance of cultural macrofestivals*, Cultural Tourism: Global and Local Perspectives: 303–323.
- Hughes G., 1999, *Urban revitalization: the use of festival time strategies*, „Leisure Studies”, 18(2): 119–135.
- Jacobs J., 1961, *The Death and Life of Great American Cities*, The Modern Library, New York.
- Jamieson K., 2004, *The festival gaze and its boundaries*, „Space & Culture”, 7(1): 64–75.
- Johansson M., Kociatkiewicz J., 2011, *City festivals: Creativity and control in staged urban experiences*, „European Urban and Regional Studies”, 18: 392–405.
- Langegger S., 2014, *Reprint of Emergent public space: Sustaining Chicano culture in North Denver*, „Cities”, 40.
- Lorens P., Martyniuk-Pęczek J., 2010, *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk.

- MacLeod N., 2006, *The placeless festival: Identity and place in the post-modern festival*, [in:] Picard D., Robinson M. (eds.), *Festivals, Tourism and Social Change: Remaking Worlds*, Channel View Publications, Clevedon: 222–237.
- Martin G.P., 2005, *Narratives great and small: neighbourhood change, place and identity in Notting Hill*, „International Journal of Urban and Regional Research”, 29(1): 67–88.
- Martinez-Fernandez C. et al., 2012, *Shrinking cities: Urban challenges of globalization*, „International Journal of Urban and Regional Research”, 36(2): 213–225.
- McGuirk J., 2014, *Radykalne miasta. Przez Amerykę Łacińską w poszukiwaniu nowej architektury*, Fundacja Bęc Zmiana.
- Morgan M., 2007, *Festival Spaces and the Visitor Experience*, [in:] Casado-Diaz M., Everett S., Wilson J. (eds.), *Social and Cultural Change: Making Space(s) for Leisure and Tourism*, Leisure Studies Association, Eastbourne, UK: 113–130.
- Pasaogullari N., Doratli N., 2004, *Measuring accessibility and utilization of public spaces in Famagusta*, „Cities”, 21(3).
- Quinn B., 2005, *Changing festival places: insights from Galway*, „Social and Cultural Geography”, 6(2).
- Quinn B., 2005, *Arts festivals and the city*, „Urban Studies”, 42(5–6): 927–943.
- Robinson M., Picard D., Long P., 2004, *Festival tourism: producing, translating, and consuming expressions of culture (s)*, „Event Management”, 8(4): 187–242.
- Rouba R., 2010, *Hotel Services in Historic Residences – the Effect on Landscape*, ŁTN, Łódź.
- Szwed J., 2012, *Współczesne tendencje i możliwości wykorzystania oświetlenia zewnętrznego w promocji i rozwoju miasta*, „Festiwal Światła, Przestrzeń i Forma”, 18: 227–240.
- Uchwała nr LV/1146/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 16 stycznia 2013 roku w sprawie *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+, program szczegółowy „Atrakcyjne przestrzenie miejskie 2020+”*.
- Van Aalst I., van Melik R., 2012, *City festivals and urban development: does place matter?*, „European Urban and Regional Studies”, 19(2): 195–206.
- Vasilevska L., Vranic P., Marinkovic A., 2014, *The effects of changes to the post-socialist urban planning framework on public open spaces in multi-story housing areas: A view from Nis, Serbia*, „Cities”, 36.
- Villanueva K., Badland H., Hooper P., Koohsari M.J., Mavoa S., Davern M., Giles-Corti B., 2015, *Developing indicators of public open space to promote health and wellbeing in communities*, „Applied Geography”, 57.
- Young C., Kaczmarek S., 2008, *The socialist past and postsocialist urban identity in Central and Eastern Europe. The case of Łódź, Poland*, „European Urban and Regional Studies”, 15(1): 53–70.
- Zienowicz M., Podhajska E., 2014, *Kierunki, strategie i perspektywy współczesnej iluminacji i oświetlenia miast na przykładzie Lyonu*, „Architectus”, 2(38): 69–78.
- Zukin S., 1996, *Space & symbols in an age of decline*, [in:] King A. (eds.), *Re-presenting the city: Ethnicity, capital and culture in the 21st century metropolis*, New York University Press, New York: 233–242.

ROLA FESTIWALU MIEJSKIEGO W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NA PRZYKŁADZIE LIGHT MOVE FESTIVAL W ŁODZI

Zarys treści Celem artykułu jest poznanie zależności pomiędzy miejskim festiwalem a przemianami struktury przestrzenno-funkcjonalnej i społecznej w mieście. Jako studium przypadku wskazano festiwal wykorzystujący światło do podkreślenia lokalnej tożsamości i dziedzictwa kulturowego – Light Move Festival w Łodzi. W opracowaniu wykorzystano informacje pozyskane z wywiadów prowadzonych z organizatorami festiwalu. Zaprezentowano dane zgromadzone na podstawie ankiety prowadzonej wśród uczestników festiwalu w 2016 roku. Wyniki pokazują społeczno-demograficzną strukturę ankietowanych, częstotliwość uczestnictwa oraz źródła informacji o wydarzeniu. Za pomocą mapy poglądowej zaprezentowano zależność pomiędzy przestrzenną organizacją festiwalu a założeniami *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ w ramach programu szczegółowego „Atrakcyjne przestrzenie miejskie 2020+”*. Badanie wskazuje na możliwość wykorzystania festiwalu miejskiego jako lokalnego potencjału, wartościowego w budowaniu zrównoważonej polityki społecznej oraz przestrzennej. Wobec spadku liczby ludności w Łodzi, festiwal może wspierać promowanie miasta wśród potencjalnych nowych mieszkańców. Stwarza szanse na przetestowanie tymczasowych rozwiązań komunikacyjnych w przestrzeni oraz oswojenie z nimi mieszkańców. Mając na uwadze działania rewitalizacyjne prowadzone w mieście Łódź, można zadać pytanie: jaki wpływ na społeczność i przestrzeń miasta Łodzi ma festiwal światła – Light Move Festival?

Słowa kluczowe Festiwal miejski, przestrzeń publiczna, Light Move Festival, Łódź.

Mgr Magdalena Miśkowiec
Instytut Rozwoju Miast w Krakowie
e-mail: mmiskowiec@irm.krakow.pl

Zakład Rozwoju Regionalnego
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Wydział Geografii i Geologii
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: magda.miskowiec@doctoral.uj.edu.pl

SPIS TREŚCI

Andrzej Suliborski, Anita Kulawiak – Transformacja Państwowych Gospodarstw Rolnych Sarnów i Beldów w województwie łódzkim w prywatne przedsiębiorstwa. Konsekwencje społeczne.....	5
– Transformation of the State of Agricultural Farms of Sarnes and Beams in Łódź Voivodeship in private enterprises. Social consequences.....	26
Mirosław Biczkowski, Marta Biczowska – Rewitalizacja a Odnowa Wsi. Analiza porównawcza instrumentów Unii Europejskiej.....	27
– Revitalization of rural renewal. Comparative analysis of European Union instruments.....	44
Robert Szmytkie, Bartosz Nowak – Przeobrażenia morfologiczne wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia.....	47
– Morphological transformations of rural settlements in the suburban zone of the Wrocław city.....	63
Ewa Lechowska – Ryzyko powodziowe w miastach nadodrzańskich w kontekście sposobu zagospodarowania obszarów zalewowych.....	65
– Flood risk in the Odra cities in the context of the floodplains management...	92
Kateryna Dmytriieva – Restaurant facilities: territorial organization and significance in Human Geography (evidence from Kyiv Region).....	93
– Usługi gastronomiczne: organizacja przestrzenna i miejsce w geografii człowieka (przykład Obwodu Kijowskiego).....	104
Magdalena Miśkowiec – The role of an urban festival in public space: case study of the Light Move Festival in Łódź.....	107
– Rola festiwalu miejskiego w przestrzeni publicznej na przykładzie Light Move Festival w Łodzi.....	118

